

СУЧАСНІСТЬ

Б. Рубчак: Дон Жуан — І. Костецький: З сирових сонетів
— О. Ізарський: Ранок — П. Одарченко: Творчість Л.
Українки в оцінці І. Франка — Л. Голубнича: Десять старокитайських анекдотів — Ю. Соловій: Чи дійсно «на безриб'ї і рак риба» — В. П. Стахів: Криза «ідеологічної надбудови», що її подолати не можна — В. Голубничий: Дискусія для дискусії, або чи можна «вискочити з себе» — Є. Онацький: По похилій площі — Критика і бібліографія — Нотатки

8 (32)

СЕРПЕНЬ 1963

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

8 (32)

СЕРПЕНЬ 1963

РІК ВИДАННЯ ТРЕТІЙ

МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій

Р е д а к ц і я :

Іван Кошелівець (головний редактор), Богдан Бойчук, Богдан Кравців,
Кирило Митрович, Дарія Ребет, Володимир Стахів.

Редакція не приймає статей, не підписаних автором. У справі незамов-
лених та неприйнятих статей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.
Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди
редакції.

Gemäß dem Gesetze über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3)
und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Fe-
bruar 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III (Tel.: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

Druck: Buchdruckerei und Verlag «Biblos» G.m.b.H., München 13, Hess-Str. 50-52

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

БОГДАН РУБЧАК

ДОН ЖУАН

Твій вітряний вік у квітнях.
Чи в січнях? В цвіту. Чи в снігу?
Жил життегонне віття
жене неситу снагу.

Не кличеш. Не молиш. Лучиш —
льодова ловитва в очах.
В мережках шовкових чучел
твій час остовпів, зачах.

Немов правірна офіра,
мов міт сталагмітних століть,
падати білим звірам
ведить зіниць кризоліт.

Забув ти, як тихий дотик
волóшкових прав вимагав,
як із коси темноти
ти травня промені пряв.

Пісень теплотілі ріки
пестили дівочі уста;
з обіймів долонь навіки
блакитний дім виростав.

Від кого втікаєш? Хто він,
цей ворот німий, кам'яний?
Як полум'яна повінь,
п'ятнує він і п'янить.

Бичує, рве, корчить, мучить,
як блискавками естокад —
вже ти не травня учень,
а спазм жовтневих строкар.

Безмежжя тут переможе
гонитва крутіжна ця:
ляже з тобою в ложе
неродиця без лица.

ІГОР КОСТЕЦЬКИЙ: 3 СИРОВИХ СОНЕТІВ

Сирові сонети це коли вже готовий плян сонета, і його б далі тільки розвивати й доводити до вивершення, але ось його припечатують так, як він є.

РАННІЙ КАПІТАЛІСТ ЧИТАЄ ЗА ОБІДОМ ГАЗЕТИ

1. плюється
2. плюється
3. і
4. захо-
плюється

Примітка. Плюється, бо ще не набув світського лоску. Заоплюється, бо ще не втратив смаку життя.

ТАБЛИЦЯ: ПІДЕШ ПРАВОРУЧ — —

1. не виходьте на міст
2. де ви
3. починаєте
4. трошки дуріти

ЛЕКЦІЯ ЗООЛОГІЇ

1. візьми
2. папір
3. напиши:
4. тапір

Примітка. Треба знати світ тварин.

АНТИСТРОФА

1. візьми
2. цигарету
3. запропонуй
4. анахорету

Примітка. Гарно, насидівшись в пустелі, взяти та й закурити.

ДОБА КОНКІСТАДОРІВ

1. о Португаліє!
2. дивишся
3. і не віриш золоту
4. в його вазі

ПРОЄКТ СЛОНА

1. узяти
2. щось дуже маленьке
3. у
4. чомусь дуже великому

ОПИС ТУРА

1. бурий трикутник
огрублений у тупому куті
сильною масою
аж червоною
іпостасований
тому він не бурий
а сріблястий
бо страшенно лискучий
шкірою на ятагані
з м'якими сніжинками
лискучий
2. лискучий
3. описаний розмахом
у нерівномірне коло
описаний скупю
огрубленими лініями
дуже розмашний
але тільки в задумі
4. потім колита

УРБАНІСТИЧНЕ

1. трави трамваями травлені
2. строкаті крізь скло і блискучі
3. вибіг з-над обрію дощ:
4. з вулиці зволоч прогнав

У ФОРМІ КРИЛ

1. помчали
чвалом

помчали чорторіями
 по абстрактному ячменя
 по кукуріку гірських перевалів
 спробуй врезонь
 падь амазонь
 випий вогонь
 розгонь
 розгонь

2. віталія
 Італія
 талія
 Алія
 Лія
 Ія
 я
3. над круглим дахом колоса
4. льна полотняна «ковбаса»

З ПОГЛЯДУ ВІЧНОСТИ

1. усі химери
2. Регенсбурзького собору
3. мають соплі з льоду
4. усі вони
 їх мають

ЕПІЧНЕ

1. о ти бородатий
 Карле бородатий
2. над розсіченим
3. каменем
4. Ролянда

Я І ТИ

1. який жах:
2. я сміюся тихцем
 з невідомо роззявленого рота сусіди
 а в цей час
3. я їм яблуко
4. і дівчина ззаду мене бачить
 як рухаються мої вуха
 і думає:
 як смішно вони рухаються

РЕЛІГІЯ

1. перед віком коли на скелю ключі
поклала рука божества
що тремтіла від щастя й задуму
2. підвівся з цих країн
найбільший
3. і схвально кивнув у бік божества
4. і з того постала хвиля теплого вітру
на шану божества

СМЕРТЬ ЦЕЗАРЯ

1. агітатор ходить серед публіки
продає для близиру бублики
він хоче республіки
2. тараном по тиранах
тараном
римські чесноти
Катон Утіцький
і подібне
3. агітатор продирається серед публіки
було багато всякої публіки
він засапався
було багато праці
4. для блага республіки

АРАБІЙСЬКИЙ СПІВЕЦЬ

1. синьогронною безгранною
за потужною чотиривійного
мою прозору пройняло
2. прозоро сухою
як голубе від сипучого
чітко далекою
тремтливою і журливою
мою рожевозору пройняло
3. сильно дрижачими
мою сузірною сузору пройняло
4. нев'ємно солодкими
невловно пахучими
мою неозору пройняло

ВІЙНА

I

1. стряслися книгозбірні
закудкудажкав півень
пролилося молоко
2. блиснули жінки
виснули діброви
3. нагаями взялося море
4. тріснуло серце стріли

II

1. коли тримоторові галки
виривають з землі
стометрову рослину
2. і ти
вліплений в глину
зсунувши брови
випинаючи язиком щоку
голишся несвоїми руками
до вліпленого в глину
3. люстерка
4. і клаптями думаєш:
яку б сюди зобразити проблему

СМЕРТЬ

1. і тоді в одну й ту саму мить пекло
чистилище і рай
і ще щось крім того
2. і ще щось і ще щось
і більш нічого
3. нічого
і виникнувши з нічого
до звислого в порожнечу
обважнілою торбою
«щось»
непомітно приєдналась
4. нова зірка

СЛУЖІННЯ ДАМІ

1. пісня мечів
вранішній видзвін
звислий з балькону фіолет

- о Віолянт
2. пісня мечів
струни бджіл
3. на обрії птах
намальований на шовку
вишитий на бродаті
з червоним дзьобом
і в волохатих штаних
птах моїх мрій
4. о ти прекрасна Франціє

ЛЕТЮЧИЙ ГОЛЛЯНДЕЦЬ, ЯКОМУ ЦЕ ВЖЕ НАВРИДЛО

1. щогли скисли
2. цвях усох
і вивалився з лоба
3. стоп
4. більш ні
нема дурних

АБСОЛЮТНО НОВЕ У ЦАРИНІ БЕЗПОСЕРЕДНЬОГО ВИЯВУ

1. здібності Санкт-Георга
2. лежали тритонами й уривками бронзи
3. сам він нагадував косу
встромлену в землю
4. дерев'яним кінцем

ІСТОРИЧНО-ГЕОГРАФІЧНА ОБМЕЖЕНІСТЬ

1. дурні були обри:
2. не знали що таке кобри
3. дурні були лідійці:
4. не гралися в індійці

ПОЕТ НА МАНСАРДІ

1. я люблю кохання таке:
щоб нанизу будували будинок
щоб було багато:
куряви
вапна
безнадії
2. щоб хрюкали крани
ревли молотки
зійкали люди
3. і п'яли пили

4. а ми щоб:
з п'яли пили

ВІКІВ ПОВТОРІЯ (ПРИ БУДУВАННІ ПІРАМІДИ)

1. я найменший підніжок твій
2. я будую гробівець твій піднебний
3. я страждаю
4. я страждаю тому що не відаю
я не відаю що великим
є тільки те
що некорисне

ТОТЕМ І ТАБУ

1. повзе жук скарабейно
2. він
3. породив
4. мого батька

ТОМА АКВІНСЬКИЙ

1. слова складаються з глини
з глини й із сутлиноків
як повстання проти Бога
як заперечення буття Бога
слова як твердота
слова як яснота
слова як заперечення Бога
2. слова складаються з хліба
з хліба й з вина
святі як перше сп'яніння
п'янки як перше причастя
«скільки тут богів росте»
їх багато безумно п'яних
слова
слова
слова складаються з хліба
3. слова складаються з світла
з світла й з музики
з музики й з математики
як самота математики
як беззвуччя музики
як муха у павутинні
що долає павука
силою еротики
як гимн до доцільного

4. святість першого сп'яніння:
коли вже не краєвид а фрагмент
раптом
кутом
tibi o Domine

Примітка. У лапках слова цісаря Фрідріха II Гогенштауфена про збіжжя.

НА ОБОРОНУ МАТЕРИНСТВА

1. тоді він нахилився до неї
вона всміхнулась
і заплющила очі
2. тисячами років нахилється він до неї
тисячами років вона всміхається
і заплющує очі
3. так чому ж називають це соромітним?
таж із цього люди бувають
4. таж із цього справді люди бувають

ЧЕРНЕТКА ЧЕРНИЦІ

1. чорниці навколо білого муру
чорниці ягоди
черниці дослухаються білого дзвону
черниці пагоди
шепочуть
черниці зривають чорниці
і їдять
2. «ein Nönnchen schwarz und weiß»
чернь покірного знаку.
в незайманості шаршавий едельвайс
дуже самотній і дуже многотний
3. ефект чорного й білого:
полюсність
чіткість
безпомильність
пильність
непохитність
доказ
4. абсолютного слова
доказ
навколо білого муру

Примітка. Слова в лапках: цигата з балади Брентано «Льора Ляй».

ОЛЕКСА ІЗАРСЬКИЙ: РАНОК

Вітин дім — на високому підмуркові. По вінця налита льодом свіжопомальована ринва оббігає розліняний пшвами бляшаний дах з присадкуватими димарями. На неї на кожному розі хати й прибудованих пізніше сіней з ганком поналіплювано крижані гірлянди, а в прогонах — наче пальцем попридавлювано кволі бурульки, великі й зовсім маленькі. Схожі на глибоку, на таємничу воду колодязів, мінливі шиби солідних вікон густо-нагусто вигаптувано морозом і зав'язно білим пилом. Часом за ніч хуга засипала сонний дім по вікна, снігом.

Ранком горів інієм парк. — Тільки під пахвою дерев, як лишпаї, чорні плямки розгледіти можна. Схожі на підкопи й шанці стежки до льоху, до колодязя і до хліва треба було татові й Дунці розкопувати ледве не кожного ранку.

Схоплюючись з ліжка, Віктор першим ділом оббігав усі кімнати і, стаючи цапки, заглядав у вікна: не міг вдосталь налюбуватися щедрістю і розкішно зими, напрочуд милими сліпучими ранками.

Згодом, вирвавшись з капосних бабусиних рук, вилітав зі спальні Льока. Дочервона натерта рушником шия у нього горіла, палали щоки й вуха. Не дарма Віктор не один раз намагався, правда, не дуже рішуче, вивернути серед спальні — тільки хлопнуло на підлогу! — миску з водою і, спересердя, заявив було навіть, розписуючись і за брата, що ні він, ні Льока, як виростуть, взагалі не будуть ніколи митися... — Того ранку чимсь роздратована мама раптом чмихнула зо сміху, бабуся сміялася, а тато, була саме неділя, чекаючи на чай, він читав газету на канапі, — страшенно реготався. Згодом сміх чути було і з кухні — бабусин, а потім — громовий Дуньчин... Сміх до сліз.

Віля кожного вікна Вітя хапав брата попід руки, потім довкола грудей і живста й здйімав його, весь напружуючись, головою понад лутки і так тримав його якийсь час. Льока даремно дряпався, намагався підлізти вище й обпертися долонями рук об дерево вікон так, щоб можна було полюбуватися зимовою казкою спокійно. Проте доводилося присовувати стільці до вікон і тоді навстоячки розглядати за ніч оновлений світ і слідкувати, як Дунька відгортала сніг від колодязя.

Так було зручніше. І не мнялися ні напрасовані бабусею картаті бумазееві блюзочки з великими білими гудзиками, ні гарні зачіски хлопчиків — рівно серед чола підрізана й дуже білобриса, з

козирком кучерів над шиєю, Льокина, і смоляна Вікторова, з «кавалерським» пробором й одчайдушним вихором на самому верхкові довгастої голови. Упокорити цю гривку, між іншим, ніхто не міг. Вітя її слинив і запопадливо намагався придушити до голови щіткою, а мама мочила її одеколоном і пробувала розчесати її якнайхитріше. Та даремне. Вихор, трохи схожий на бадилля моркви, хизувався собі переможно із року в рік.

Коли до Лисенків під вечір приходили гості, Віктор вітався з ними, простягав кожному з них праву руку, а лівою, як на сміх, ховав свого вихора, наче дірку в голові. І намагався якнайшвидше вислизнути з хати.

Зима злютовувала родину. Різні бувальщина, перекази про снігові пригоди... Мілководі, проте триваліші за чавун, родинні історії. Поруч Вікторових витівок, пустоців і капостей — татові оповіді зимовими вечорами. Татова посмішка — напнуті нею щоки над чепурною бородою, розвеселі губи рожеві й коренасті зуби: вони, як на гвалт, збіглися наче до вікна, щоб виглянути з рота на захоплених людською добротою і незбагненою красою світу хлопчиків біля смугастої канапи, на тлі освітленої настільною лампою кімнати. Татові очі наліті життям, з п'яними каганцями мрійника в зіницях.

Якщо він повертався з заводу не надто пізно, не почував себе надто перевтомленим, не лягав після вечері на канапу «углубить революцію» — так він і казав завжди по-російському і завжди занадто серйозно, — то розповідав «клопам», хлопчикам, надзвичайні історії, розповідав з великою легкістю, охотою і надхненням. Зачарованим дітям здавалося, що повз їхню канапу пробігала невидима стежка до табору арабських караванів і до лісистих узбереж американських Великих озер зі стрілою індіанських пірог на видноколі, що з їхньої канапи можна заглянути на такий дорогий, такий рідний острів Робінзона й П'ятниці та побачити слонів в околицях Бенаресу, чалми натовпу з чорними привидами в схожих на полірований мармур очах, вогнища й похоронні процесії над священним Гангом...

Часом татові розповіді уподібнювалися до величних панно, картин і gobленів. Перед очима насправді пропливали пелехаті хмари над амбразурами стародавніх стін і кам'яними свічами замків над урвищами. Вдалині, з-за перлямутрового палацу серед пальмового гайка і водограїв, проглядала густа-густа синь моря, хоч панували над цією панорамою вигорілі на сонці плято. Тут на світанку виїжджав на курний шлях понад вітряками здалеку схожий на тричі наведену масним олівцем і пронизану списом чорну крапку любий гідальго з Манча. Його голодний Россіант копитами виривав холодний пил з дороги і шпурляв його клубками, що нагадували розриви гранат, під самісіньке видноколо.

Бувало, що тато, замість бабусі, по черзі роздягав їх на ліжкові, натягав на них через голови нічні сорочечки й клав спати, цілував хлопців у щоку й чоло. Проте Вітя й тепер не наважувався запитати

тата про деякі неясності в оповіданні. — Досвід підказував йому, що не треба нічого вияснювати, не треба й допитуватися, перебивати, а треба до всього додумуватися самому. А наступного ранку ще й розмалювати особливо вражаючі місця Льоці. Засипаючи, Вітя думав, що і він, і Льока легко могли б перевтілитися в арабів, індіців або індусів. Інколи здавалося, що для цього бракувало, власне, чалми на голову, вбрання, зброї та валки верблюдів або слона. Вдень ця думка виринала інколи, найчастіше, коли, кривлячись перед дзеркалом, хлопці довго розглядали свої обмазані шоколядою губи, язик і зуби.

— З нас би вийшли араби, — казав Віктор. Льока згідливо хитав головою і розглядав себе й у дзеркалі наче відсвіжену кімнату.

Звичайно вечорами вдома не було ні мами, ні тата. Бабуся поралася на кухні, а потім, повернувшись до вітальні, одягала свої мотуз'яні окуляри й довго читала за столом, зовсім як учениця. Тоді й Віктор з Льокою бралися переглядати свої вже добре прим'яті книжечки або розкривали на стільці біля бабусі річник старої «Ніви». Над журналом Вітя ніколи не скупав. Йому ніколи не набридало розглядати світлини: як сонце й зорі, недсяжні міста над морями й альпійськими озерами, портрети князів, царів і королів з їхніми напрочуд гарними жінками, військові паради, карети й ляндо, кораблі, а також чоловіків у циліндрах. Особливо часто Вітя навідувався до грецького короля Константина і до його дружини. Але довго-довго розглядав хлопчик і фотографії забитого, на жаль, сербського короля з королевою. Дуже гарним був німецький кайзер на коні, з молодцюватими вусами, в чудовій, ненаглядній касці. — Груді у всіх них були просто обліплені медалями й орденами, зірками й хрестами, що збуджувало у Віті військовий дух не менше, ніж знятки зброї, кіннотних атак з прапорцями на списах і бойових кораблів під нап'яними вітрилами.

— Ба, що це таке? Це острів?

Бабуся нагиналася до стільця й читала.

— Так, острів.

— А як він зветься?

— Корфу.

— Де це?

— У Греччині.

— А можна туди проїхати просто з України?

— Можна, звичайно.

— Ми з Льокою туди з'їзимо, як будемо великими. Бачиш, які там тополі височезні?! Я б хотів жити в такому палаці... Бач?

Інколи ж Віктор відчував потребу, навіть необхідність, залишитися насамоті й доскочу наблукатися в туманах вигаданого, уявного. Хотілося облогою стати над нікому не відомою фортецею й довго спостерігати викрутаси власної фантазії і думки. Зовсім прості ре-

чі здавалися йому часом цікавими і навіть надзвичайними. І не тільки речі або знайомі люди, а й слова.

Імператор помер отже в Бозі, як пояснила бабуся... — Вітя свідомо купчив фантазію, щоб якнайпластичніше уявити собі це напевне надзвичайне місто «Бога». Він настирливо відсвіжував у пам'яті малюнки міст: чудернацькі дахи Бенаресу, канали Венеції, замки над Тібром у Римі.

— Бога, Бога... — думав хлопчик, впершись чолом у стіну або колупаючи нігтями грудочки обмазаної фарбою замазки на лутках вікна.

Часом у таку годину Віті хотілося поспівати насамоті й розчулити себе до сліз. Він намагався непоміченим прослизнути до своєї спальні й обережно причинити за собою двері. Наче перед вівтарем, ставав він перед своїм білим ліжком, напружено зв'язуючи в міцний сніп мелодію і збережений пам'яттю, а бувало й трохи перекручений або вигаданий текст, фантазією розмальовані картини, одноразово положливі й дуже живучі. Хлопчик підспівував собі на пів голосу, збиваючись, починав пісню знову — вже чистіше, чіткіше й доводив її далі. Натрапивши на сумні місця, Вітя, бувало, поплакував. Інколи проте він намагався сльози викликати — раптом починав усе проникливіше повторювати зворушливі слова пісні. Вдавав плач і тер руками очі. А бувало, що сльози лилися легко-легко: «За тобою, Морозенку, вся Україна плаче...» — і зморшками обличчя доглибинно зворушеного хлопчика, наче ярами, розбігалися і капали з підборіддя на ковдру й підлогу щирі сльози.

Ні бабусі, ні Дуньці в голову не приходило, що в спальні відбувається таке лицедійство, такий концерт, аж доки Вітя не починав зображувати гетьмана Сагайдачного, вершника розкішного й вельможного, і каскади його війська, що повинню розливалася попід вигорілою влітку горою з чуприною жовтих хлібів, — долинами і понад яром. Напружуючи м'язи зігнутих у ліктях рук, зціпленими в кулаки пальцями хлопчик ледве стримував свого буланого і вже скажено носився степом...

У таку мить двері звичайно відчинялися і на порозі з'являлася трохи здивована, а трохи усміхнена бабуся або раптом чимсь розсмішена Дунька, противна дівка в короткій квітчастій спідниці, в черевиках з свинячої шкіри, кривоного. Вона реготалася в дверях.

Віктор кидався тоді повз неї з хати навтьокі. І тут, звичайно, здійснювалася бійка: Дунька намагалася перехопити й поцілувати хлопця, а він газартно захищався і силувався влучити її кулаком в обличчя або вдарити, кляту, ногою якнайболючіше.

Пісні вчувалися хлопчикові. Вітер сіяв їх весною, а восени носив їх степом, полями, попід небом України. Вони вздрівалися Віті так само, як вітряки на вигоні або на белебні за селом, як старі журавлі над скибами нарізаного колесами возів багнища перед водопоями зі слизьким дном корит. А деренчання розмашистих крил млина,

скрип колодязя на дикому подвір'ї економії або у косякові серед розлогих полів нагадували Вікторові давні пісні й рідні казки.

Зимовими ранками й полуднями бадьоро було на душі у Віктора. Залетівши до хати на обід, хлопчик помічав, як пообламувані шибками вікон проміння соняшні нишпорили поза меблями й на стінах ідальні, як хата яріла від світла і тепла. А ввечорі ставало сумно і боязко. Коли бабуся закривала книжку і, позіхаючи, бралася розставляти посуд для вечері, Вікторові часто згадувалася зустріч з «заводським австрійцем». — Раз проходячи з татом повз свіжі цегляні бараки під червоною черепицею, з брунатним деревом віконних рам, з безліччю дешево пофарбованих дверей та іграшкових ганочків коробочків, Віктор чув флейту... Австрійська пісня цього ясного недільного пообіддя була сумною до сліз.

Віктор знав уже, що австрієць працює на заводі, а крім того розводить кролів, що він колишній полонений, як і Доля або скляр Маєр, що його дружина куховарка.

— Австрієць, — сказав тато.

— Як і Доля?

— Ні, Доля — австрійський українець. А цей з Лінцу, німець.

Віктор подумав, що не треба розпитувати, як це один австрієць — українець, а другий австрієць — німець, що тут треба напевне самому здогадатися, адже татові було все це, видно, зовсім ясним і доречним. Він запитав тільки, чи Лінц гарне місто, бо хотів переконатися, що Лінц — назва міста. А тато відповів: «Гарне німецьке місто...»

Віктор довго думав, чи це отже австрійське місто, чи німецьке, в Австрії воно чи в Німеччині.

Здалеку присадкуваті цегляні бараки з довгими низками димарів над дахами були схожими на кавалки ножем порізаної замазки, поналіплювані понад футбольним полем з буряково червоними ворітьми — аж понад лісисте урвище в долину Орчика. Звідси тато, Віктор і Льока лобувалися вологими луками довкола багатопверхової й стрункої, як альпійський замок, крохмальні за рікою, зеленою межею садиб за ними і латочками полів на горбах за дальнім селом.

Хлопчикові стало жаль, що австрієць не повернувся додому, до Лінцу, як більшість полонених, що працювали по сонгородських економіях. Йому часто мріялося, наче Лисенки запросили австрійця в гості. Йому ввижалося, що бабуся, розставляючи на стіл, дзеленчала парадним посудом, що вся родина допізна слухала в ідальні оту сумну флейту...

Найдошкульніше вражали душу хлопчика родинні сварки й непорозуміння.

Сварки з Дунькою бували завжди скороминучими. Тільки одного разу восени Вітя сердився на неї аж до ранку.

Увечорі він довго пантрував курей — як через широко відчинені, схожі на ворота, двері кури поодиноці заходили до хліва й греблися

ще у старій соломі перед відгородженим для них дощечками з-під пивних скриньок курником. А кілька курей гніздилися — і раді були вже поснути в нагрітому на сонці смітті за сараєм. Хлопчик знайшов їх і, разом з Льокою, придивлявся, як вони затишно всідалися ланіч, як, засинаючи, вони хитали головами, як їхні напівпритомні очі все повніше затягувалися темною плівкою.

— Тут їх пацюки погризуть! — крикнув Вітя братові й «фуднув», бевкнув курку ногою. За ним і Льока почав ганятися за смішно переляканою птицею.

У цю мить з-під землі виросла Дунька й вперіцила хлопця по штанях холудиною. Віктор відскочив, але спіткнувся і покотився по землі клубком. Здіймаючись на ноги, він побачив, як дівка широко розтягуючи спідницю, заганяла лишок курей до хліва, а Льока, втікаючи, саме заскочив за сарай Бачманових. Біг у садок.

Віктор шпурнув на Дуньку крижку грудку — вона вдарилася об чорні вже від віку й погнуті, порепані дошки тонко помережаного моховими лужками й доріжками сараю й розлетілася рикошетом. Тільки пил знявся хмаркою... Тоді Віктор цілий вечір не заглядав до кухні.

Неприємності з мамою — зовсім інша справа. Вони наче ніколи не кінчалися, а тільки призабувалися.

В одну мить мирний і трохи видівільний день коловся наче блискавкою... Здавалося, що небо над Сонгородом репалося у Віктора над головою і за плечима, як шкірка переспілого овочу, і скручувалося в суху рурочку, а потім обпадало на землю або носилося степами й лісами. Замість звичних небес з континентами хмар і гарних архіпелагів поміж ними, над землею пусткою зіяла паща безпотрібного людам всесвіту... Бракувало тепла. Мерещилися нездійсненні пляни...

Льока прибігав до брата й знову пропонував: треба взяти Лойда і назавжди втекти з дому до лісу. Але Віктор його майже зовсім не слухав і мовчки стояв перед стіною за домом. Не плакав уже. На його чолі, на носі й над губою рясно виступав піт. Краєм свідомості і в нього теж простягнулися в небуття стрічки химерних думок, схожих на зчеплення тіней від ляльок. Карикатури. Насправді ж він давно вже перебирав і наче наново переважував частини дуже простої, проте й образливої події.

День був чудовий. Мама встигла легко присісти до Віктора й поцілувати його в скроню, а потім і підбігаючого до них Льоку, коли, наспіх застібаючи блюзу, з тіні ганку на сонце вибігла мадам Бачманова й махнула рукою — «зачекайте!» Хлопчик здогадався зразу про все, але раптом йому здалося легшим бути покараним, забитим, ніж втікати геть і таким чином кару відкласти... до вечора, до татового повернення з заводу...

Сусідка розповіла, що Віктор шпурнув її Юрі пляшку межичі, розсік брову. Струмочком побігла кров...

— Що з тобою? З'їхав з глузду?..

— Юра гнався за Льокою з списом... ударив би списом у спину.
— От так йолоп! А якби очі вибив!? От бельбас! Подумати тільки!..

Мамина огида до такої недоумкуватости була щирою, справжньою. Чверть години тому Віктор сидів у тіні груші й набивав пляшки пилом, готувався до війни з Юрою, а тепер...

Раптом хлопчик здогадався, що серед білого дня згасло сонце, морок накрив землю. Принишк зів'ялий сад.

Тільки його очі жаріли в темноті й піт зпроквола прробивався крізь волосся на скроні й щоки. Згодом він помітив підняте до нього Льокине обличчя з блакитними кульками очей і почув, що мама давно вже пішла до лікарні, що Юра вже надворі: повиносив скриньки зі своїми іграшками й порозвішував свою зброю на кущеві перед своїм ганком.

Віктор думав, що життя вже скінчилося, що мама вже ніколи не поцілує його. — Ніхто не любитиме вже його ніколи, коли він такий дурний.

— Я дурний, — сказав він нарешті.

— О, ти розумний, — негайно заперечив Льока. — Ти такий розумний!.. — повторював він безконечно, широко розставивши ноги, розпростерши руки, вигнувшись спиною до землі так, наче він ще намагався підтримати разом з усім гамузом падаючі на нього й Віктора глибокі літні небеса. — Ти такий розумний!!! Ти.

Зимовими вечорами чув Віктор про різну бувальщину, про різні пригоди, про давні роки, коли тато був ще маленьким хлопчиком і дід брав його нагоничем на лови. Раз вночі, саме з'їхалися мамині сестри, тато з усіма подробицями розповів — наче акварелі малював! — про переїзд його родини на Херсонщину, про подорожі Дніпром у весінню повінь і літом, про навантажені кавунами баржі, про знайомих рибалок і плавні.

Мама теж охоче оповідала. І дуже просто. Звичайно про Сонгород: тут вона ходила до школи, а жила у діда й баби, сюди вона приїжджала в гості з Полтави. Зустрічав її сам дідусь, сивоголовий, статечний і мовчазний, коротко питав про успіхи в навчанні й замовкав знову.

Мама любила розказувати про життя в дідовій хаті, про дідову молодість, його навчання ветеринарії у Берліні й анекдотично рівне поводження з людьми. — Він ніколи й нікуди не поспішав. Дядька й пана однаково просив роздягатися й сідати до столу. З року в рік на світанкові з економії йому подавали під ганок бричку... В обід кучер змінював коні: робота дідова продовжувалася до пізньої ночі.

Але між працею дід встигав уміло й сумлінно зробити усі щоденні закупи для родини, а щонеділі до сніданку вже повертався з церкви додому з в'язкою бубликів. — Бабуся рідко коли залишала садибу. У церкві бувала тільки на найбільші свята.

Винятки були, траплялися, але рідко.

Один з них трапився одного разу перед Різдом: мороз просто пік,

а дід і баба вибралися в гості, на іменини. Саме в ту ніч добрався з російсько-японської війни їхній син...

Мама, тоді маленька дівчинка, проснулася від стукоту в двері й віконниці. Від страху дрижала й плакала залишена з ними сусідська дівчина. Боялися запалити світло...

Через півгодини знову скригнула хвіртка. Біля вікна в спальню почулися голоси сусіда й сусідки. Дівчина запалила свічку.

Над ранок дідусь привів до Андрія лікаря. Вояку довго потім годували, як малу дитину.

Серед двору, здіймаючи на палицях над вогнищем, дід спалив Андрієву шинелю, вбрання й білизну.

9

На царя Константина, що за сонгородськими розрахунками припадав ще на травень, а найбільше на Пречисту, під осінь, подвір'я довкола будинку над містечковим вигоном скидалося на Вавилон. Коли, вз'явшись за руки, Віктор і Льока вибігали ранком з хати, їм здавалося, що ярмарок випадково отаборився не довкола церкви, а у них під грушею, понад хлівом і біля колодязя, в чистій березовій алеї поруч непролазного вишника. Здивовані, вони вітали запізнених гостей мовчанкою і спостерігали, як із-за бузини під'їжджали все нові ходки, гарби й вози, як дядьки, все татові приятелі й знайомі, половина з них відомі мисливці й рибалки, неспішним поглядом розшукували тінясту місцину під постій, як потім злізали на землю неокочерзні й швидкі баби в хустках, сплигували сухенькі й кремезні, вусаті й голені чоловіки в матер'яних картузах і блаженських піджаках, зніжковілі парубки й хлопці, звичайно соромливі, а то й веселі дівчата. Усі йшли до хати. Тільки дядьки зразу розпрягали коней і вовтузилися з клунками й лантухами, а вже потім збиралися перед ганком, у кухні і в їдальні, — палили цигарки й перекушували. — Нарешті гурт за гуртом йшли ярмаркувати. Гамір у кімнатах і на подвір'ї влягався. Зате лишалися в хаті гори усякого гамузу — на кухні, по всіх закутках передпокою, особливо на дідовій ще вішалці з рядами дерев'яних гаків і посеред вітальні.

Віктор і Льока вибігали з двору і, збентежені, дивилися на їхній, тепер схожий на розпечену сковороду, вигін: на ньому все ширше розлягався й пікся смоляний корж свиток і лапсердаків, хусток, шапок, піджаків і чобіт, все вище здіймався над ним плл лінивими хмарами на тлі біло-золотого собору й щільної завіси літнього неба голубого, опущеної з несусвітніх висот за містечкові посадки й садиби, за буynoзелену пуцу в долині Орчика, за розорані горби на обрії.

Під вечір люди поверталися з ярмарку й починали збиратися в дорогу: напували й запрягали коней, виносили з хати свої речі, одя-

галися й прощалися. Нарешті, в кімнатах липався запах диму й горілки, на кухні красувалася тора брудного посуду, а подвір'я, наче лишаями, було вкрите покидьками соломи, сіна й полови.

За такий день Вікторові вдавалося зустріти вже давно знайомих людей і добре наговоритися з гостями ще зовсім йому чужими, часом і полюбити когось з них. Виходило так, що під вечір він уже зважав до ярмарку не тільки на площі посеред містечка, а і в домі та на подвір'ї. Сумно було йому прощатися з дядьками й тітками, з дівками й парубками, а потім ще, стоячи з Льокою на моріжку біля бузини, махати рукою кожному возові: «Щасливої дороги!» Тим більше сумно, що під вечір у Віктора й Льоки збиралася сила-силенна «людських» подарунків, найбільше «коників» — базарних пряників з солодкою наливною гривою — інколи й хвостом — білою або рожевою, та обабіч торочаних, обмотаних кольоровим папером та ще й стрічкою цукерок, — таких довгих і в палець завтовшки.

Ночувати звичайно ніхто не залишався, за винятком Пилипа. На недільні базари він приїжджав з ночівлею, а ярмаркувати — днів на два, три.

Віктор пам'ятав багато літніх і зимових ранків, коли на превелику радість у куткові їхнього напівтемного передпокою, на підлозі або у кухні на лаві він помічав Пилипів прикритий кожухом клунок. І справді: у Дуньки біля столу сидів і мовчки снідав його Пилип. Підкладав собі до рота м'якушку... Зиркнувши на хлопчика сіренькими очима, дядько відвертався до їжі, до столу — не впізнавав... Точнісінько так робив він і вечорами, розповідаючи Віті, усівшись на Дуньчиному ліжкові, всяку сміховину: говорив наче сам з собою, наче нікого біля нього не було. Щоправда, часом треба було його підганяти або підбадьорити, нагадати йому щось або виправити. Сказати: «Це вже ти розповідав».

Наче на доказ Вітиних сподівань, що зима вже не за горами, Пилип завжди першим приїжджав саними. Лець затужавілий кал на дорозі масляно поблискував услід полозкам. Далі слід від них чітко й гарно лягав посеред трави тільки де-не-де щедро присипаного мізерним сніжком подвір'я. А набридала зима, Пилип, ламаючи крижкі брили брунатної крити на шляхах й зацьвохкані чорноземом останні замети в гайках, попід кущами, тинами й парканами, торохтить уже перед Вікторовими вікнами візком.

Факт виявляється доконаним: весна! Посеред трупної закостенілості просторів почали танути, вкриватися теплою ріденькою грязюкою шляхи й дороги, низинами заблищали на сонці багнища. Що не день, то густіше вкривалося іржею гілля дерев. Зазолотіли верби.

Від снідання до вечері Вітя чекав на нагоду побути з Пилипом на самоті, щоб поговорити — послухати кумедних дядькових примовок і казок, похвалитися сонгородськими новинами, насміятися.

Сам-на-сам з Пилипом він почував себе майже дорослим, — таким вільним і незалежним. Аж доки мама або бабуся не приходили за ним

остаточно. Але дядько ще встигав розповісти йому, як завжди дивно неквапливим тоном, анекдоту про дурного мужика. Від сміху Вітя не міг стояти на ногах, падав на лаву й бився об неї головою, стукав по ній ногами, повторюючи: «Щоб тобі очі з лоба повилазили!»

Дядько тим часом не гави ловив, а потихесеньку скидав чоботи, ставив їх під піч, розвішував на халявах онучі з брунатними слідами від ніг. А потім, схилившись на вперті на коліна руки, сидів і думав про щось далеке від цієї напівтемної кухні з «руською» піччю і простеленими на ній для гостя ряднами, приготованими для нього Дунькою м'якими подушками в рожевих напірниках. Перед тим як полізти на піч, Пилип обов'язково торкнеться верхом руки до своїх безвусих вусів, до своєї безбородої бороди й порослих щетиною щік, потім погладить і пошкребе цупкими пальцями з жовтаво-синіми нігтями свою шию і свої курячі груди під пологняною сорочкою.

Віктор зовсім чітко й безпомилково схоплює кожен виявлений і кожен «чорновий», чомусь стриманий, прихований порух тіла й думки, душі дядька Пилипа. У передвечірні години, після базару й обіду, він звичайно не залишає дядька ні на крок, швендяє за ним з Льокою, спостерігає, як приятель, дивно поводячи плечима, осмикує на випуск під засмальцьований піджак надягнену ситцеву сорочку з білими гудзиками і нарешті всідається до кухонного столу вечеряти, спостерігає, як той кривиться, мов знечев'я проковтнув щось гірке, морищиться, потирає гидливо розтягнуті губи пальцями лівої руки, а правою тягнеться до тарілки з хлібом.

Часто Віктор бачив, як тато водив Пилипа до хліва. Дядько йшов, видно, з таємною надією ніколи туди не дійти . Але . . .

На пенькуватих дровах у кутку сарая то гасне, то знову розгоряється свічка. І чути неквапливе жування корови і шарудіння цілими сувоями скидуваного з горища злежаного сіна. Одягнений у хутряний жупанець і стару шапку, батько навіть любив полізти на горище й рухати до ляди в стелі цілі гори соломи, а наприкінці ще й скинути на грузьку підлогу вила, по-молодецькому, щоб довго дрижжали вони й цокотіли. А вичистити сарай і вивезти з нього мокрий послід було ділом гостя.

Інокли Пилипові наїзди батька дратували, навіть розлютовували. Він називав дядька злодієм і м'яшкуркою, казав, що його треба нарешті прогнати з хати, щоб «пил шляхом став». Але мама незадоволено мовчала, а потім радила з людьми не заводитися й серйозно подумати про переїзд до міста, хоч би до Полтави.

Того ж вечора тато дівго сміявся з Пилипом на кухні та частував його папіросами зі своєї цитарниці.

Віктор теж не тільки по-своєму любив Пилипа, але по-своєму й зневажав дядька.

Дивним здавалося Віті, що дядько Пилип, такий дрібний та худорлявий, — теж батько: має на селі дітей, дівчаток і хлопчиків . . .

Що за іронія: тато — і без бороди, без вусів!.. Раз в кооперації Віктор бачив силача, — ледве повертався по крамниці, від сили ледве дихав і все промокав хусткою піт з патлатого обличчя. А біля нього, як на сміх, крутився миришавенький продавець, усі в Сонгороді казали «приказчик», з тонесенькою шийкою, тонесенькою краваткою на білій сорочці: слон і Моська... А тато сказав, що той силач хвора людина, а «Моська» — його «приятель» і батько трьох чорнооких і кучерявих хлопчиків.

Увечорі, мама вже клала Льюку до ліжка, хлопчик, підшморкуючи, запитав, зовсім не ждано і для себе самото:

— Ти, Пилипе, крадену рибу продаєш?!

— Де б же я її крав?! — вибираючись на піч здивовано запитав гість. Мовляв, якби й надумав, то ніде вкрасти.

— А на ставках! На заводських!..

Віті було дуже цікаво, як це можна красти рибу з ставка, зимою — з ополонки... Не з миски на кухні, для Мурка, не смажену з буфету...

— Куций ти ще, Вітю! — сказав Пилип і замовк.

Хлопчик раптом розгнівався. Дядько здався йому огидним, злим, ехидним. Мов на раду, збіглися докупи Вітині брови, зціпилися зуби й кулаки. — «Куций!» Фу, фу!..

У своїй чорній сукняній сорочці тато сидить у вітальні й пише листи. Бабуся гачкує панчохи, надіваючи їх на добре знайомий Віті червоний грибок у жовтих цятках. Проте усе це бачить хлопчик наче здалеку. — З маминих рук він мовчки поцілував у щоку тата й бабусю, так наче як завжди, а насправді зовсім не так, як звичайно.

Дурний вечір! Противний, гидкий!..

Наступного ранку Вітя проснувся в чудовому настрої. — Блищали, горіли білені стіни кімнат. У вікна не можна було глянути, не приплющивши очей, не чхнувши... Гілля дерев ледве тільки не постукувало у шиби, щоб хлопчик швидше вже вискочив на подвір'я і глянув... Понад будинком і садом, колом довкруги куців лежало мокре лушпиння бруньок. Здалеку зеленіли справжнісінькі листочки на бузкові, а дерева вкрилися наче зеленими шишечками.

Розуміючи всю значимість такої величної, хоч і тихої події, вперше по зимі так радісно та глибоко потягувався, розминав кості перед хатою гордий і такий незалежний Лойд. Заплющивши очі від блиску соняшного потоку довкола, наосліп пробігла до хлопців Роза. — Льюка поплескав її по морді й пом'яв їй вуха, а Віктор по-хазяйському погладив їй шию та спину.

У цей день мама по обіді залишилася вдома і, поставивши чемодан на канапу, складала в нього речі, — свої і Вікторові... Аж коли все було скінчене, вона гукнула хлопчика до хати й сказала: «Хочеш глянути?!» — У валізі з одного боку лежали його випрасовані штанці, з другого сорочечки... На ручці гардероби висіло начищене мо-

ряцьке вбрання — з мідними якорцями на гудзиках темно-синьої блюзи й чотирикутним ковніром, таким світлоблакитним, на пів-спини. Під ним, на підлозі, — уже наблищені оксамитною стьожкою вихідні, майже нові, ботики...

10

Яке щастя: з мамою потягом їхати в Полтаву! У Полтаву... місто...

У протилежність до болючих сумнівів і зовсім фантастичних та імлістих уяв, мрій і страхів напередодні поїздки, по обіді й увечорі, самі полтавські враження так просто й мило прилягали одне до одного, як разки намиста на нитці. Найгостріша мить усєї подорожі припала Віті не на Полтаву, а на ранок перед подорожжю, коли після непритомного сніданку він зайшов до своєї спальні: на його ліжковій ковдра лежала торою..., непомітно дихав за деревяними ґратами люльки Льока... Тато спустив бильце ліжка на підлогу й підняв Віктора — поцілувати брата... Потім довкола хати прогуркотів і зупинився перед ганком Юменчик. Бабуся нагнулася й чмокнула хлопчика в мокре обличчя, тато зразу взяв зі стільця чемодан і вийшов до екіпажа, а мама сказала — попрощатися з Дунькою. — Дівчина наче не помічала Віктора досі, а тепер присіла до нього, зблизька глянула сьогодні напрочуд гарними, коштовно сірими й променистими, очима на його глибоко-глибоко мрякою оповите обличчя і запитала:

— Чого ти? Чого ти плачеш?! — і чекала на відповідь.

— Я не плачу... Сльози самі біжать!..

Коли сльози «біжать» самі, то звичайно їх треба витерти мокрим рушником... Потім Дунька обняла Віктора за плечі, поцілувала й вивпровадила на ганок.

На подвір'ї було холоднувато, але ясно. У свіжій синці небес танули континенти хмар і пасма горяних островів. З-за чорної груші вже вставало й бралось до діла сонце.

Мама саме всідалася в бричку, а тато відкрив для Віктора приставну лавчину напроти сидіння, в ногах у дорослих пасажирів. Перегнувшись через поруччя ганку, дивно спокійно та мляво говорила з мамою бабуся. А Юменчик, по-приятельському підморгнувши Вікторові, накрутив віжки на руку й вискочив на передок. — Лойд запримітив тливке обличчя плакси і змінив свій первісний намір привітати свого приятеля: повернувся і став біля зайнятого справами господаря. Роза ж спостерігала за всіма подіями надзвичайного ранку, не вилазячи зі свого прошитого шпарами соняшного проміння логва під ганком. З піднятим догори хвостом спокійно вийшов з хати й запитливо нявкнув, а потім надзвичайно настирливо терся об хлопчикові ноги мордочкою і спиною сірий кіт-простяк Мурко.

Востаннє стало Вікторові страшно, як звернули з залитого вже сонцем большака в чорну дірку алеї до станції: могутні та стрункі стовбури дерев ладні були, здавалося, навхрест лягти поперек білявої смужки бруку в свіжозеленій оправі, щоб навіки відрізати залізницю від містечка... Тільки на верхів'ях велетнів, наче на дахові, гніздилися гострі розчерки й жмуття різнобарвних стьожок проміння.

Галявина перед цегляною станцією бризнула колючого сонця прямо Віті межючі. Хлопчик прикрив обличчя і тлянув з-під рукава довкола: голубе небо падало вже з усіх боків, іскрилися краї захоплених молодим щастям хмар. Юменчик тим часом проминув конов'язь, обігнув у цю пору року схожу на капустник круглу клюмбу й цілком упевнено зупинився перед цементовими східцями містечкового двірця. А Віктор у цю мить подумав, що з поїздки нічого не вийде, що всі вони так гуртом і завернуть додому: така тиша, таке безлюддя біля станції...

На брукові й на східцях рипнув пісок під ногами. Нікого в дожди-дальні.

Хотілося, щоб тато розпитався чергового залізничника або жінку в буфеті, чи може потяг приїхати до Сонгорода таким от ранком, як сьогодні, чи буде сьогодні потяг. Але тато зразу відпустив Юменчика і преспокійно сидів з мамою на лаві й палив цигарку. Коли до них підходив Вітя, тато брав хлопчика на коліна й жартома колов йому шию бородою. Віктор щулився, сміявся і знову вибігав на перон глянути, чи не видно ще потяга, чи не з'явився ще якийсь пасажир на добре відомій йому косенькій стежці з большака біля фотографії через залізничні.

Тривожними були ці виглядання. Доріжка пустувала. Не під'їжджали й візники на вистелену сірими, схожими на черепи, головешками площу. А проте люди на станції з'явилися. Вітя забіг до залі сказати, що перед вікнами двірця, біля дзвінка, стоїть, видно, ціла родина з двома чемоданами, як побачив біля тата й мами чоловіка й жінку... Так радісно стало на душі! Тим більше, що люди довкола думали й говорили про все на світі... крім потяга й поїздки, поглядали не за ліс, над яким пройшла колія, а... на сонце...

Маленький моряк у теплому піджачкові з гудзиками-блискачками, в підперезаному золотими літерами — «Чорне море» — кашкетикові, в натягнутих під короткі штанці панчохах на металевих пряжечках бігав над гранітним краєм перону й намагався зрозуміти, чому так тьмянів зблизька обабіч нього такий сяючий сріблом пасок посеред самісінького тім'я давно вже поржавілих рейок, що хто зна звідки й куди пробігали повз Сонгород спинами, ребрами позаляпуваних смолою і маслом лежнів.

Коли між розкоченими попід залізничі посадки плянтаціями буряків і лісом за лікарнею вискочив потяг, до Віктора швидко підійшла мама і взяла його за руку. Проте така машина, як маса лобатого

потяга-грубіяна й покірних, а все одно шляхетних і блискучих вагонів, нагально стримуваний рух зіпрілих розмашистих велетнів і сухих — така матова чорнота — коліс-шайб вражали хлопчика, як завжди, хоч стояв він з матою і татом поодаль від колії, посеред перону.

Яка несподіванка! Тато й собі зайшов до порожнього майже вагону й знайшов гарне купе, зразу пристроїв чемоданчик пасажирів на лаві понад стіною. Потім він весело чмокнув маму й Віктора в обличчя і вискочив на землю.

— Будь мужчиною! — сказав папа Вікторові, показуючи, що це значить: бадьоро напружив щелепи, шию і взяті в кулаки руки. Сам засміявся.

Вітя глянув у татові очі і... вся бадьорість їхня аж майнула хлопчикові в груді. Так захотілося йому... ясно уявити себе у вікні вагона, поруч маминої голови, її молодого обличчя, аж до смутку радісних очей її сірих і знервованих губ, проколотих масивним гребнем закручених на потилиці кіс. Захотілося стояти поруч тата на пероні й, одноразово, виглядати поруч мами з вагонного вікна...

— Побувайте в театрі! — гукнув тато навздогін. — Полтаву...

Потихеньку, не дуже впевнено, пробирався потяг серед сплетінь рейок. Геть від потяга рушили рожеві стіни, білі колони й напівкруглі вікна станції, сітка металевого паркана й гарний амбарчик біля цементових сходів з перону до запасних колій, групи вантажних вагонів понад тинами садиб, обсіпаних бруньками й першим листям садів за бузковими мурами попід дахами і дашками клунь і сараїв. Через кілька хвилин мама показала на протилежне вікно: об'їжджали татову цукроварню. З цього, не баченого досі, боку здавалася вона схожою на економію — усе якісь не то склепи, не то конюшні та ще глуха стіна головного корпусу. За цим хаосом зникли верби й ставки, молодий став над берегом, батькова контора над галявиною до човнів й очеретяного лісу, величний портал заводу. З трави здіймалися й кидалися на вікна телеграфні стовпи — великі, половинні й зовсім кумедні, широкоголові, а безногі стовпчики карлики. З Полтави на Сонгород мовчки пробігали дерева й посадки. Біля станцій зупинявся на перепочинок не тільки потяг, а й степ зі стрілами путівців у саме небо, незнайомі села з порожніми вулицями й глечиками на тинах, тополі й осокори над дахами й садами, над лавами біля хвірток. Через кілька хвилин гра відновлялася: потяг притяма забігав у напрямкові Полтави, а решта довіклля втікала на Сонгород — разом з іграшковими кониками, возами, плугами, ожередами торішньої соломи й дядьками-ляльками. Цікавіше ставало виглядати з купе в вагон і гуляти поміж лавами — здаля оглядати прекумедну бабусю в чудернацькому капелюсі з невиданим досі ніколи пером і сухенького каліку дідуся в інженерській — хлопчик подумав, що генеральській — шинелі Миколаївського часу й форменому кашкеті з овальною кокардою. Але найдивнішим здалося Вікторові, що скандзюблений дідок пересувався за допомогою милиці та ще й костурця.

Таких бідаків хлопчик ще не бачив. Та й взагалі йому здавалося, що нещастя, хвороби й смерть тільки зрідка ходять по людях звичайних, а більше — мічених наче долею, призначених на страждання й загибель... Довкола нього не чути було про біду, більше — про неприємності...

Вітя підійшов було до бабусі поговорити, але вона тільки зиркнула на нього по-птичачому й нашмилила губки. Зблизька тільки капелюх її схожий трохи на коштовний бочоночок, а трохи на мітру запримітився — весь у чорних блискітках, з бузковою биндою.

Зате вдалося знайомство з жінкою в порожньому купе біля вікна. Віктор глянув на неї, а вона, юна і ніжна, зразу посміхнулася й відклала книжку.

— Я теж умію читати, — сказав моряк, зовсім не соромлячись свого бажання познайомитися, поговорити з кимнебудь по-людському.

Жінка з грайливими губами, задерікуватим носиком, а очима мрійними махнула рукою і додала: «Іди сюди, зараз побачимо...»

Віктор глянув і скорчив гідку піку, замотав головою.

— Моя мама читає по-російському. Чехова. А я читаю... я читаю по-українському...

Знайомство відразу стало дружбою. Віктор, наче дитинка, з першого слова й зовсім природно заговорив та «ти». Часом розмова набирала серйозного характеру. Найбільше, наче громом, вразила незнайому історія Юри Бачманова. — Щоб уберегти сина, найбільше його мову, від українських впливів, мати, росіянка, тепер тільки на літо привозила хлопчика до батька на Україну, до Сонгорода. Решту року вона жила з Юрою у рідному Вороніжі, у бабусі... Її лютувало навіть, що Віктор і Льока, сусіди і єдині товариші синові на ціле літо, говорили по-українському.

Мама була здивована, коли знайшла «моряка», радісного й червоного, на колінах незнайомої жінки, коли почувла, що хлопчик на неї «тикає».

— Вікторе! — вигукнула вона й плеснула руками з удаваним драматизмом. — Що ти робиш і що ти кажеш!? Як ти кажеш?!

— Це мій коник! — хлопчик кивнув на дівчину чи жінку. — Хто ж каже конячці «ви»?! Ти кажеш коням «ви»?!...

— У вас хороший матрос! — втрутилася в діалог харків'янка, тиснувши мамину руку.

— Шибайголова!!! Шибеник! — відповіла мама, сяючи від задоволення, щастя.

Ралтом усі, втрюх, засміялися.

Між річкою в лозах і залізницею поспішно пролітали в безвість напівміські будиночки під бляхою і різноманітною черепицею, дрібні косинці, рівнобіжники й квадратики подвір'їв. Як ласочка, шугала вікном тіль плакучих верб над колією. Наче запопадливіше й різноголосо почали вистукувати колеса... На попелясто голубих горах мама вже побачила міську вежу й соборну дзвіницю.

В Полтаві, згідно з татовою порадою, Віктор не ловив гав: придивлявся до всього, починаючи з вантажних платформочок і багатокутника цегляної башти — її чомусь обсіпали рінню, а в небі обнесли балькончиком — на пероні, і з стаційного ресторану, — цілі колони пустуючих столів з скляними попільничками, армія новеньких стільців, з нудьгуючих візників понад пішоходом довкола простої площі, перед невидано гарними будівлями.

На двірцевих сходах мама сказала: «Поснідаємо вже у місті». — А Віктор вважав, що й станція це вже місто — он який «український дім» праворуч, он яка колониада ліворуч!... Тоді мама уточнила думку — «у центрі міста» — й гукнула дешевенького візника.

Сонце цього ранку знялося якраз над Полтавою й зблизька і вже по-літньому гартувало місто. Один погляд палаючого ока — і вже світлом і тінню були помальовані вулиці й сади, а вікна будівель засіяли дзеркалами або перетворилися на потайні криниці. Цього ранку на полтавських каштанах зеленіли вже жмутки лапастих листочків, салагових, клейких.

Проїжджаючи гуркотливим мостом над водами Ворскла, Віктор дивувався ширині ще весною розпеченої ріки, а потім величі електривні на березі й наче відштампованим горам вугілля за рожевим парканом, ошатним театральним тумбам на безконечній, півколом, вулиці майже виключно містечкових будинків і навіть мазанок — спершу долиною, потім розлогим межигір'ям: стрімко над головою, в небесах, собор і міська альтанка над безмежжям рівнини, над косяком лісу посеред грузьких луків, над піщаними язиками й островами, вбік — над розораними днищами балок і ярів, над узбіччям ні далекої, ні близької височини, на краєві якої темнів парк на тлі блакиті й фантастичного грибовища білесих шмар, чорнілі вікна й величний дах ясної палати. Потім на узбіччі гори з'явилися кам'яниці й церковна баня за дахами.

Полтава все глибше обступала дорогу. Проїхали повз земство й обнесений муром парк. Вбік від нього простяглося широке полотнище бульвару — з-за лип і ялини, поміж березами й кленами виглядали білі стіни будинків і важезний палац. Перед готелем вишикувалися вулицею великі будови. Місто... А ці бурякові доріжки на мармурових сходах і попід сонними дверима таємничого коридору, ці навіть вдень запалені люстри, ліхтарі на кам'яних поруччях — яка розкіш!...

Вітя не утаїв, що замість грандіозного перламутрового ліпше було б добре пригнати мамі цілий ряд дрібненьких і чорних гудзиків. Кравець Донской вислухав хлопчине зауваження дуже серйозно й вклонився, — мов він згоден, може переробити, коли... Але мама сказала, що їй подобається пальто відкрите й отой більший за Вікторову долоню з п'ятьма пальцями «перл на ниточці», що вона дякує... Прощаючись, Донской ще раз вклонився Віті дуже серйозно, а потім уже любо посміхнувся.

На вітринах полтавських крамниць сонгородського хлопчика заці-

кавили перш за все... манекени: як і де вони робляться, вдома чи фабриці?! і з чого? А ще більше — виставлені напоказ музичні струменти, зокрема чудові барабани найрізноманітніших розмірів. Від сусіднього вікна він просто не міг відійти, стояв зачарований декоративно розміщеним знаряддям мисливства й рибальства, акваріумом. Але вабили й іграшки — потяги, ведмеді, доми, пароплави, пугачі, коні й ляльки, дитячі книжки в гарних картонових і перкалевих оправах. Хотілося постояти перед склом уже тенетами захищених від сонця вікон — тенета такі яскраві, часто смугасті або з гарними вензелями — перед листами кремом начинених тістечок, пиріжків з різним повидлом і пундиків. Тут же стояли коштовно оздоблені торти, казкові коробки печива й шоколядних цукерок...

У справжньому центрі міста — Корпусному садкові за високою огороженою з зелених списів — Віктор довго розглядав «пам'ятник Слави»: золотий орел на вершкові чорної колони, над верховіттям дубів, а над землею полтавського парку — наче поклад корабля з жерлами російських гармат на всі боки світу...

— Чи є в Полтаві також пам'ятник української слави? — запитав доглибинно збентежений хлопчик.

— Шведи й українці поховані на Побиванці, в степу над шляхом. І пам'ятник там стоїть ще, здається. Швеція поставила...

Від Корпусного парку і білих колон царських урядових будівель і палаців довкола нього Віктор і мама пішли, рука в руку, парадною Олександрівською вулицею до Соборної площі, по-сільському просторої, у бур'янах, до ґальтанки над... Полтавщиною...

— Це станція, за рікою, — показала мама, — у той бік Сонгород.

Віктор впізнав маленький здалеку двірець і навіть верби над самотньою колією в степ. А вулиця до міста бігла у них під ногами, ховаючись серед безладдя дахів і попід чагарником на кручах.

Перед театром Віктор і мама з готелю зайшли до дяді Гриші й гьоті Олі, маминих приятелів з дитинства. Ішли засинаючими вулицями, по-міському впорядкованими й затишними. Мама йшла мовчки, згадувала... «Попеня, принеси пшеничних сухарів — покатаємо», — пропонували їй, маленькій і дрібненькій дівчинці, сільські хлопчачки. А потім справді катали! Закручували у прив'язаних до довжелезного держала санях... до сліз, до неприємності! Рятував її, залишилося в пам'яті, звичайно Гриша... Уже в війну в Полтаві нагло помер його брат гімназист, і Гриша, студент медицини, приїхав з Києва на похорон. На селі була в той час і мама... Після похорону — у березневе бездоріжжя, сльоту село висипало, ішло стернею й горбами, шляхом і ковбаннями зустрічати покійника аж до Олексієвських хуторів — на поминках, мама допізна просиділа у Грищеній спальні без каганця... Через рік чи два він прискочив з Києва, коли довівся, що його приятелька недогадлива... виходить заміж, і плакав ранком у травневу вишнику за попівською хатою... Загрозював.

що ніколи, коли так, нікого вже не любитиме, не одружиться... Тепер, справді, жив у Полтаві він — з наймолодшою сестрою...

У гостях Віктор уперше побачив килим на підлозі, а не на стіні за каналом або над ліжком, і запримітив подиву гідну парадну, надану мешканню скляними дверима на балкон. Дядя Гриша, людина, як і мама, ще молода, навіть дивно юна та ніжна, — тонесенький і випещений брюнет, синьоокий чепурунчик з дрібненьким, ледь помітним дзюбиком, відчинив двері й узяв гостя на руки. Під ними ряснів, а з боку ще й рожевів, рідкий напровесні березовий гай довкола сухого водограя на перехресті алей, білили по-вечірньому стіни й чорніли довгі поверхи вікон. Цілісність задуму давно забутого будівничого відразу сприймалася навіть дитиною. — Точно так, як і Корпусного парку.

Після чаю Вітя знову стояв на схожому на кошик балконіві й дивився крізь гарно вигнуту дротяну сітку на дивну картину перед собою. Коли господар вийшов за ним, глянув на затопленого нежданим враженням від краєвиду з березами і комплексом домів колом, Вітя тільки сказав: «У Сонгороді немає балконів...» І дав дяді Гриші руку.

Біля театру Вітя дуже хвилювався, бо у нього не було квитка, — дядя Гриша купив льожу. Насправді ж усе пройшло чудово. — Сходами до дверей здіймався цілий натовп святково вбраних надушених жінок і чоловіків. Сивий контролер у буряковій лівреї зустрічав людей посмішкою, а Вітю навіть по-приятельськи тищнув у плече й сказав: «Чорномор».

Моторошно стало хлопчикові від першого погляду на залю. Люди юрмилися в проходах біля капельдинерів, приглядаючись до квитків, всідалися у крісла партеру й розшитих кам'яною мережею льож бєнуару й бельєтажу. Наче змовившись, відхилилися від бильця суцільної лави й звисли над прірвою залі давно вже готові починати спектакль плечі й голови на гальорці. Усе більше рук і ліктів влягалося на червоний оксамит облицювань льож, усе більше біноклів нишпорило по залі — шукали серед публіки знайомих і розглядали мрійливий краєвид український і лірника на схожій на престарий гоблен театральній завісі.

Цього вечора про людей Віктор згадував... разом з гігантською люстрою під небесною стелею театру... Засвічувалися люстра — і Віктор був знову серед них, помічав, як вони починали ворухитися, вставати, як вони поверталися до сусідів, виходили з залі й густими рядами прогулювалися попід портретами композиторів й артистів на стінах, понад дверима до балконів, понад чорним роялем і пальмами в діжечках, як вони поспішали до буфету і навстоячки напихалися солодощами й пили шипучу воду.

У буфеті Вітя допомагав дяді Гриші — передавав мамі й тьоті Олі до столика тарілки й пляшки. — Тільки вода була гіркою. І билла в ніс.

Але п'єса хлопчикові подобалася. Він забував розпитатися, чи то

справжня хата на сцені, чи дерева справжні. Вітя стояв біля мами і часом сміявся, казав на вухо: «Ти бачиш, які у нього штани? А капелюх!» — і багатозначно поглядаючи на маму, робив свої заключення, навіть вголос: «Бач, він, видно, з кацапчиків!..»

В цілому ж хлопчик хвилювався, бо не відомо було, чим воно все скінчиться, а Наталки жаль було дуже.

Після виставки дядя Гриша й тьотя Оля, теж маленька на зріст і синьоока, але огрядна, з білявим відтінком коротко підстриженого волосся, умовили маму зайти до ресторану. Проводячи потім гостей до готелю, дядя Гриша взяв хлопчика на руки. «Сину мій!» — сказав він, цілуючи засипаючого у нього на грудях Віктора... Раптом Вітя підняв голову й... знову заснув на плечі дяді Гриші. Він почув ще — «сину мій» і знявся сказати: «Ти не мій тато!.. У мене є свій тато!!!» Але сили не вистачило. І чітко майнула головою думка, що тоді дядя Гриша напевне зсадив би його на пішоход...

У полтавському готелі — ранок. Звичайно, коли навіть і вдома, заклопотана, сьогодні мама, нікуди не поспішаючи, мила Вітю — «Вітину кирпу» — сама одягала, сама зашнуровувала йому ботики на ліжкові. І розмова у них в'язалася довкола речей приємних або веселих. Блистіли очі. Усе знову наклъовувався сміх... А потім приємно було йти міськими вулицями на закупі. Після обіду треба було відвідати татових родичів і, ввечері, їхати додому, до Сонгороду.

Вікторові вже хотілося якнайшвидше відвезти полтавські враження додому.

Щасливий хлопчик спробував було взятися нести подарунок родичам, але... швидко віддав його мамі назад. — Куди приємніше було йти поруч мами, розглядати місто й говорити, маючи зовсім вільні руки.

В останньому, щоправда, з двох усього, будинків глухого провулка доживали віку літами згорблений лисий дідусь у пеноне на круглому і зовсім жовтому обличчі й дуже бадьора бабуся — вогнем палали її очі, а голос нагадував гуркіт грому.

Провулок починався від кутастої площі, ледь не до її середини забігав з вулиці — і раптом обривався — пішоход та круглоголовий ланцюг шовковиць понад ним. З одного боку провулка взагалі не було хат, тільки паркани витиналися комою попід фруктовими деревами, понад другим, обіч вузького бруку, ляскали дошки пішоходу до захованої за деревами й кущами білої хати козацької і півтораповерхового дімка старих над самою вулицею — дімка трохи задержуватого, не без претенсії: навіть з балькончиком над зеленим моріжком подвір'я, над чорними стьожками кльомб зеленого пагіння квітів, під напівзасохлою тополею.

Гостювалося у родичів добре. Дідусь запер фокстер'ера Дезю до комірчини над сходами й чекав на гостей сяючи. Бабуся, відчинивши двері, лунко поцілувала маму й схопила Вітю в обійми, безжалісно

мнучи його матроску. Потім говорили, сидячи на старомодній круглій канапці й довгошійх, прикрашених вишитими покривальцями, кріслах, розглядали родинні фотографії в дебелих, як дерево, альбомах і полуднували. Дід Дуся, от так звала його Віра Романівна, — показував ще Вікторові їхнє подвір'я з балконау й сусідський сад далеко довкола, а між гіллям... золоті бані, золоті хрести церкви, — у долині поставлена вона, над мостом через урвище. У хаті Віра Романівна гомоніла з мамою, чогось реготалася, пищала й плакала розчулена.

Проте найбільше враження на хлопчика справила тонконогога Деся. У кімнатах, до речі, схожих на крамницю старожитностей, заставлених дорогими шафами з колекціями посуду й статуеток, фаянсу й кристгалю, кріслами, канапами й отаманками, комодами й пірамідами гарних, то костяних, то дерев'яних, коробочків й альбомів, книгами давніх часів, обліплених килимами, серветками й подушками, Віктор ховав ключі діда Дусі, а Деся, срімголов літаючи по хаті, знаходила їх і приносила щасливому господареві, радісна й люта одноразово.

— Знайшлися ключі! — витукував Дуся, голублячи розумного пессика з хворим і закислим оком.

На жаль, на Вітю Деся поглядала підозріло, навіть вороже.

Прощаючись, дід Дуся довго гладив Вітину голову цупкими жовтими руками, — наче промокав рани на хлопчикових щоках бинтом, бинтом... А сам одноразово посміхався й поплакував, уміло знімаючи з носа пенсне двома пальцями, розчулений. Баба Віра відверто плакала, ревла, як дитина, й махала на прощання обома руками.

З'їжджаючи на візникові з полтавської гори до мосту й залізниці, Віктор допитувався у мами:

— Чи дід Дуся і баба Віра мої дід і баба, чи «просто» дід і баба? Просто родичі?

— Просто дід і баба, родичі.

— Чи дід Дуся і баба Віра їдять з того посуду в шафах чи ні?

— Ні, не їдять.

— А навіщо їм той посуд тоді здався? Для краси?

— Для краси.

— А ті книги червоні, чорні й жовті вони читають?

— Ні, ті книжки, зайчику, теж для краси...

У потязі, по дорозі до Сонгороду, Вітя розповів про Деся й церковну баню в куцах, під тополями, а потім також про театр і залиту сонцем Олександрівську вулицю-стрілу сивоголовому й вусатому селянинові з широчезним і високим, наче ведмежим, чолом, що самотньо сидів біля вікна у сутінкові порожнього купе. Дядько, підморгнувши, сам покликав хлопчика й розпитав, куди це Вітя і звідки їде. Потім разом вечеряли. — Довжелезні чоловікові руки з понівеченими пальцями й чорно-синіми, як у Пилипа, плямами на нігтях вийняли з кошика, що стояв на підлозі під вікном, окрасць хліба й сало у білій шматці. Страшним складаним ножиком на довгій чорно-білій колодочці, власне, вузеньким лишком леза, дядько відрізав хліба,

прикладаючи його до грудей, до серця, й зібрав густі, як махорка, грубі кристали соли над краєм четвертини сала й запитав:

— Тонко різати чи товсто?!

Вітя відповів, що любить товстенські шматочки, щоб видно було «стерно» між укусами сусідніх зубів.

Мама знайшла Віктора за трапезою, але посміхнулася і дякувала селянинові, витираючи хлопчикові масні руки хусточкою.

У Сонгороді зі східців вагона Віктора вихопили татові руки. Та-то міцно-наміцно, наче хотів стерти з обличчя Вітиного носа й вуха, притиснув хлопчика до грудей, поцілував його в голову й поставив на освітлений ліхтарями перон біля знякювілого, готового від щастя розплакатися Льоки, потім зняв додолу мамині чемодани.

Обережно рухнулися вагони. Помалу, роздумуючи, повернулися колеса.

Раптом з вікна висунулися плечі й сива голова.

— Вітю, Вітю! — закричав дядько на прощання.

Хлопчик зняв руки — наче до польоту. Здалося, що він справді полетить над вікнами потягу.

11

Даремне, даремне так поспішав Віктор додому, так волочив за собою спітнілого Льоку, на третину дороги випередив маму й тата: на ганкові його трохи пихатого будинка вже горіло кухонне вікно, на ніч поховалися в землю кущі, дерева й будови... Не заскочить він уже до баби Гиренчихи — тато і мама думали про цей поспіх просто, але наївно! — не від'яже з прикольня посеред двору її біле цапеня, не зжене до курника її корольків!...

Бабуся вкриває зовсім сонного Вітю ковдрою і торкається чолом його голови, його вуха.

— Спи! — і вже починає за собою довжелезні білі двері.

Така тиша! Такий приємний холод простирадла й подушки! — Хвилину й другу Вітя ще вдивляється у спливаючий на замкнутах повіках чорний оксамит, що згодом ворситься наче червонуватими кінчиками голок. Вітя стискає повіки дуже міцно — і тоді оксамитом точаться жовтогогарячі, фіялкові й сині ящури. Збоку тисячоніжкою лине жовтава тінь. — Мимоволі згадується ще потяг, річ все ж не дуже надійна, навіть небезпечна, і дивно звивається кімната діда Дусі: вона нагадує сплюснений відбиток хати на блискучих заокруглених бильцях нікльового ліжка — напівкруглі стіни, двері й лутки вікон, опуклі меблі.

Ранком Віктор і Льока на подвір'ї. — За ніч затужавіла шкірка вибоїн на дорозі — перед хатою вже розм'якла, розкисла. А небо — небо розкололося рівно надвоє: палає ніжна голубінь з міжзоряних

просторів, а важкий фіолет над землею, здається, — обнюкує свіжий шпориш на толоці, купоросну зелень калачиків, ряску і фіялки по садибах і по вистелених осіннім листом ярах, наводить фарбою тіні від наштитих на блакиті білих хмар і від берез над устояною водою в кориті старої алеї. Над світом встає день.

Віктор повертає голову з примруженими від сонця очима до Льоки й сміється — сяйво скрізь, проміння... Поспішати йому нікуди — день великий, мама і тато з-поза ранку на роботі. Рука простягається до руки, дві пари маленьких ніг уже звично чимчикують до полуцених, дазно колись, напевно за царя Панька, блакитним фарбованих дверей баби Гиренчихи, низеньких і кульгавих. Віктор повертає дерев'яну ручку і, слідом за брагом, переступає через поріг. У снігах пахне долівкою, зіллям, давниною. Гойдаючи надірваний край повсті, зачиняються двері. Хлопчик прислухається до жалібного і страшного одноразово скрипу дверей:

Іва-си-ку Те-ле-си-ку,
Несу тобі куле-шику...

— вчувається йому в рипі бабусин голос. Він добре знає цей лячний скрип дверей. Він вчувається йому часом на самоті, коли буває страшно... Морок обіймає плечі хлопчиків. Непорушними рядами стоять на примощеній на вбитих у стіну кілочках полиці сонні глечики, — як завжди, як роки вже. Вітині руки пнуться до вхідних дверей, шукають клямку. — Метушаться руки, ламається дихання, заокруглюються очі.

І так щодня: страх і разом з тим приемна напрута волі, гра. Ось двері відчиняються. Хлопці входять до хати. Сусідка, дрібненька бабуся, печериця з сивою гулькою накрученої на потилиці кіски, стоїть боса на підлозі біля плити. Але в чистому фартусі поверх блюзи й чорної спідниці по кісточки: возить шматок сала по розпеченій сковороді. Про Вітину подорож до Полтави вона забула... Замість розпитувати про поїздку — звичайна для неї мовчанка... Куштує борщ...

Тоді хлопці злазять на високу й вузьеньку лаву понад глухою стіною хати й всідаються мовчки і надовго. Згодом Віктор, аби нагадати про себе, питає про Сашка. Баба хитає головою: немає...

Відвідини кінчилися після того, як баба Гиренчиха принесла гостям на щербатій тарілці по четвертині густо посоленого коржа з сковороди. — А мовчанка її повсякденна. Гиренчиха баба непомітна. Віктор ніколи не бачив її на вулиці, — тільки в її кімнаті з горшками червоних калачиків на вікнах, морочливим рушником над золотою іконою і синьою ляпадою в кутку — над голим столом, ліжником на запічку, та, літом, біля триніжка за сараєм: хмизом і сухим кізяком варила обід і кукурудзу Сашкові.

Віктор зникновів від несподіванки, коли рік тому баба Гиренчиха зайшла до Лисенків — просила, щоб тато влаштував її хлопця в учні

до заводської майстерні. — До війни на заводі працював її чоловік, давно вже покійний, і старші сини, — зникли без вісти в революцію.

Тільки в суботу по роботі приходять тепер Сашко Гиренко додому — і тоді хапає Вітю за руки й крутить довкола себе. Його жовті патлі спадають при тому на очі, ніс і щоки. Сашко вже зовсім великий. Він без шапки коле дрова на подвір'ї взимку, об коліно трощить дошки на розпал, а влітку цілими днями сидить на річці. Іноді він скаже щось матері, бабі Гиренчиси, зовсім як дорослий.

Тоді Віті теж хочеться бути дорослим, як і Сашко, мовчки підкидати в піч дрова... Хочеться побути насамоті й помріяти...

Колись Сашко щодня після школи бавився з Віктором і Льюсю. Найцікавіше було майструвати з ним зміїв і, звичайно, запускати їх у світлу блакить неба, над складену з коників і снігових заметів білу облямівку пряників-хмар, задравши толову, бігати толокою і галасувати... А не готовий ще змій, вештається ще Сашко у своїм виліпленім, мов гніздо, сарайчикові під голуб'ятнею — можна приміряти його ремінний поясок з важкою бляхою-пряжкою, розглядати складений до скриньки струмент столярський, ліпити щонебудь із замазки в задрипаній полив'яній мисці, порпатися в кориті з пересохлим вапном, бити гвіздки в дошку або можна ще здертися колодами, не рубаними дровами, аж під дах, гукнути з висоти до Льюки, до Сашка...

У сутінкові й тиші цього назовні білобрисого сарайчика з легенькими шпаристими дверима Сашко запитав Вітю одного гарного надвечір'я, що той знає про... народження дітей, ... про любов. Так, — про любов!.. — Вітя давно думав, що лелеки не розносять немовлят по хатах, як йому давно вже пояснювали вдома, бо, поперше, де б же вони їх брали, а потім — не одна дитина впала б з дьоба й розбилася б у степу, на толоках...

Крім того, Віктор любив спостерігати телят і поросят, цуценят, кошенят і курчат... Інша справа, що він уникав роз'яснення таємниці народження дітей. Він наче берігся, щоб не облектися.

Сашко сказав про все дуже просто й грубо.

У словах його вчулася не тільки незаперечність все пояснюючої істини, але й... кінець гарної байки, жаль. Вікторові захотілося вискочити з сарайчика й щосили побігти в садок поплакати. Проте хлопчик витримав. Згодом кров знову нормально налила його губи, очі й голову. І думав він знову про речі звичайні, а не про містерії і все одно мало зрозумілі чуда.

Тепер Сашка вдома немає. Поговорити можна з бабою Гиренчиною. — Говорить вона, власне, мало, зрідка, але слухає уважно, пам'ятає їй розказане роками, часом вона посміхнеться до хлопчика, притисне його до спідниці, приголубить. Мовчки сидячи біля триніжка, баба Гиренчиха дерев'яною ложкою міпає куліш у казанкові й посміхається. — Вітя знає: вона знову згадала, як колись він, карапуз,

раав їй придбати кочережку — піти на завод до майстерні й сказати: «Майстер, майстер, зроби мені кочережку!» — І майстер зробить кочережку.

Убогість баби Гиренчихи й Сашка здавалася Вікторові такою гарною, поетичною, і природною, як небесна блакить над степовим простором. Не дарма щоранку лячно скрипіли за хлопчиком сінешні двері Гиренків. А щастя яке — стояти поруч бабиного ослінчика й пантрувати вогнище під триніжком: блідорожеву ніжну лушпу перегораючої пополам поліняки, підбитий синьою кромкою дим. А сидів і Сашко поруч — Вітя, мов об лаву, так певно, міг опертися на його плече.

— От жаба! — часом казав Сашко, не ховаючи все ж своєї шиї од Вікторових рук.

Особливо запам'яталосся Вікторові, як після хвороби минулої осені, відігрівшись на кухні, зайшов до нього Сашко.

— Цей уже буде лежати, — сказав він тоді, показавши рукою на вікно.

— Від руських подуло...

Сусід розповів ще слабому хлопчикові, що зранку вже видно було — піде: сірий день, шпара замка морозом обведена, а потім небо пожовкло... Під вечір і справді пустився — густий, кошлатий...

Потім прийшов з заводу тато. Готуючи на стіл, зарюкала дверима бабуся. — Вітя допитувався у тата про погоду, як то надворі «задуло», а Сашко непомітно вийшов з хати.

На ранок не стало замерзлої вибоїни на «воротях» — за кущем, остогидлої площі перед вікнами і дошками латаного даху Гиренків під носом. Щезла і хвороба.

Буває — ніде Віті дітись. Дунька накидає за ним двері на гачок... Тоді стоїть він під стіною заплаканий, покинутий, самотній. Мов дуже тяжка, все глибше підгинається голова на ниточці шиї. Під гудзиком щось підсвідомо шукають пальці.

«Нюні розпустив!» — вчувається йому Дуньчин голос серед вселенської пустелі.

Не відомо, з якою метою, але хлопчик знову здімається на ганок і починає ногами гатити у двері. Тоді з'являється, як рак, червона, Дунька і, хоч хлопчик пручається, міцні руки хапають його під рукава й зносять на землю. Вдруге замикаються двері.

Хлопчик бреде хацями садка і пучками пальців і кулаками розтирає слюзи. З толоки подихає вітрець і ворушить його нещодавно напробор зачісану шевелюру. На думку приходить Сашко.

Тільки з Льокою й Лойдом хотів би жити Вітя в хатинці над краєм лісів. У схожій на сторожку на церковному цвинтарі хатці, кам'яній і білій... До них часом прибігав би Сашко. — Обпершись ліктями в землю, лежить він під дубом і помахує ногами безтурботно... І приносить би він з собою від баби Гиренчихи борщу й гарбузової каші...

Проте згодом навідувався й сумнів: чи можна назавжди забути

про бабусю тільки за те, що вона не втрутилася в його сварку з Дунькою, не наказала Дуньці припинити вже її перекирвляння хлопчика, а понесла собі випрасовану білизну до спальні?! А мама? А тато?

Під кінець Вітя вже хотів, щоб мама й тато розшукали його й Льюку за толоками й за садами, щоб, плачучи, взяли вони синочків на руки... Щоб Вітя і Льюка довго пручалися, але — щоб мама й тато вчасно принесли на обід додому.

Облудною вдалася цього року весна. Ріки скресли рано й зразу розлилися по луках, по куцистих галявинах, по низинних лісах. У твердому колі наче накреслених рукою щедрого геометра потоків колосистого проміння сонця заблистіли масні далі чорної ріллі, сині далі неба та далі осяїні — водоїлля долиною. Проте згодом небо здуріло. Власне, сонцем прошитої блакиті лишився тільки окраєць — тільки під чортовими шпулями перепрілих ниток та фіолетної заполочі, під крутами-горами старого прядива по всіх закомірках і закутинах спантеличеного неба. Нарешті насупило так, що у Сонгороді з самого ранку торіли по хатах кіптяві каганці й свічки.

На кухні у Лисенків мама з ляппою в руці через припічок заглядала в піч і колола паски сталевною д्रोїною. Поруч неї день і ніч працювали бабуся й Дунька.

На кухні панував ще ніколи Віктором не виданий розгардіяш. — Він глянув на все це сумно, як на поле бою, і вийшов. — Борошно на підлозі, макітра на стільці... В очі кинулося кілька плям фарби: на столі жовтком світилося розтоплене масло по склянках, сіріло аж синювате, схоже на вутле тіло, пористе тісто в чорних бляшаних формах і в полив'яних ставцях, виблискувала глаzur на шапках випечених пасок.

Увечері під великдень пішов тихий тихий сніг...

А на світанку на Сонгород ударили громові гармати. Запалили і рвалися над церквою, парком, над хатами й толоками ланцюги і пута блискавок. Припавши до гори, беззахисний Сонгород шулився під шквалами весняного проливня.

Ранком бурхливо запарувала земля. По великодньому заіскрилося зелене містечко, по святковому палали небеса. Тільки ледь-ледь чорніли сонгородські дахи з-за вигону. Сяяли небо і земля.

Коли Віктор і Льюка принесли сусідам крашанки на оздобленій зіллям тарілці, Гиренчиха й Сашко саме снідали після всьоношної. Пили чай. — Ретельна бабуся, здалося хлопчикові, засунула голову в чашку.

— Наша тьотя Тоня «оженилася» в Одесі, — розказав новину Вітя, — і приїде до нас у гості. Завтра вже приїде...

Боже, Боже! Стільки цікавих подій, стільки щасливих переживань і турбот, стільки важливих для людського життя початків може при-

пасти на одне літо, навіть на перші дні й тижні літа! — Бо під кінець його довкола все втихомирилося, вигоріло наче все так само, як пополовіли у серпні лани, як посивів за садом Тагамлицький степ під осінь.

Добившись від Дуньки згоди взяти його в обід до череди на толоку, умовивши по тому Льюку трохи переспати спеку, Віктор іде з дівкою полудневим степом . . . Сонце у нього над брилем.

Обминаючи лисніючі ліси колючого пір'ю і жовті левади молочаю, хлопчикові ноги полюють на ватяні кульки кульбаби, звично топчуть зеленкувату в'юнку гич на брунатному ліжникові з куцої коренастої трави.

— Бач, який циган! — каже Дунька, торкаючись Вітиної наскрізь просмаглої руки.

Тільки-но зовсім посоловілі, схожі на сонний мерехт розтопленого степу, очі циганчати раптом яскравіють. І він бере дівчину за руку.

На дні положистої балки — журавель і зелена коса стеблистої трави над драговиною, над мочарем. Здається, що з балки дмухне вітерець . . . На обрії, обминаючи балку, ледь помітно мріє, леліє, переливається, наче хвиля припливу-відпливу, межа толоки й дозріваючих хлібів, толоки й плянтацій соняшника і кукурудзи.

Думка в степу стелиться тонко й легко висихає. Вона то жайворонком виринає з-під ніг мандрівника, в'ється над головою, то непомітно тоне в блакитно-білій озії величного неба.

Вікторова думка й мрія пополудні виторяють.

З балки вийшовши на рівний степ, він дивується: як далеко присідали в траву, корона до корони, дерева його парку — і здаються вони звідси кущами, як шалено пече розлючене сонце — тільки зрідка хмарка його зів'ялого сяйва сідає на вигін тінню, але натомість зразу градом січе довкілля свіжий вогонь, як через це пекло босонoga Дунька може нести повнісіньке відро шумуючої молока додому. — Часом вона ставить відро перед собою на траву й бере його вже свіжою рукою.

Нарешті понад канавою над парком пішов знайомий клин срібно-попелястих заростей долину. Уже видно, як від холоду шершавіють узорчаті острови тіні від осокорів, кленів і дубів.

Літнім ранком у саду, на тут і там пронизаній промінням зеленій галявинці або на порепаній стежці вишника, Віті часто хотілося, витриндикуючи собі під ніс, потанцювати, поплигати, викручуючи найфантастичніші піруети, попеститися. І думки в таку годину приходили ясні, радісні. Як намальована, перед Вікторовими очима знову з'являлася картина: запис до школи. Не до «двокласної», що біля собору, за базаром, а — біля переїзду. До неї треба йти повз лікарню або через парк. — Припишкді парти в пустій клясній кімнаті, все менші наперед, рахівниця на стіні, чорна дошка на трикутній підпорі, мапа двох півкуль . . .

Потім у Ніни Іванівни, вчительки, в хагі — килим над канапою,

писемний стіл перед вікном, шкіряне крісло і... фікус у діжці, — під стелю. Процаючись, Ніна Іванівна поцілувала маму, а Вітю взяла за підборіддя й заглянула йому в очі. Він відповів на погляд поглядом. І на душі стало так просто, так гарно. З коридора він зважився зазкочити до налітої сонцем кляси й сісти на мить за парту. — За першу, низеньку, — найзручнішу, найгарнішу.

Дуже не хотілося цього ранку йти з мамою додому. І чекати не хотілося до вересня...

Інколи згадувалися розповіді тата й мами. — Як кароокий безштанько, тато, бігав до краснокутської школи, щоб сказати сестрі, що «тато, — Вікторів дід, — з города приїхали і привезли ріжків». І хоч уже на шкільній площі він чув дзвоника, — все ж ускочив до коридору й відчинив клясні двері: «Настю...» — Зчинився, звичайно, гам, зчинилася сміхотня. На ганок вийшов учитель Свирид Олексійович. Але козачина кинувся навтіки, — в города, до річки, до лісу.

Мамина школа почалася нежданим провалом — на вступному екзамени до сонгородської школи, у батькового благочинного... Щоправда через рік вона відразу вступила до другої кляси, а потім у епархіяльній школі вона стала першою ученицею і вчилася на «казенний кошт», а мешкала в гуртожиткові — з полтавськими дяківнами, попівнами. Разом з ними мама чекала на дозвіл сходити до міста й роками виглядала у вікна — пішоходом неспішно прогулювалися гуртом, парами і самотою сусіди — семінаристи. Інколи, на радість, виринав серед них і юнкер...

Мама місяцями тужила за родиною, і місяцями чекала різдвяної відпустки, і мріяла про літні місяці на селі. Тільки справжні неприємності, тільки велика напрута волі уривали, висушували цей для чужого ока не помітний серпанок над шкільними буднями. Але він оживав у душі легко, часом він зразу перетворювався у хвилястий потік на всі боки виблискуючих візій і котився перед очима, сам захлаюючись від щастя і радуючи душу.

Для нього не треба було ні вільного місця, ні зайвого часу: мама вчила «історію з географією», вирішувала математичну задачу й одноразово... любувалася потоком згадок і серпанком мрії над ним. — Раптом, сама собі дивуючись, вона починала сміятися. Перед очима у неї літній день у спеку, затулені вікна хат... і сестри з рушниками, Серпійко з гілкою в руці ганяють нездогадливих мух у відчинені навстіж двері... Ха ха ха!..

Тоня вчилася з мамою. Але вона уникала надто частих зустрічей з старшою сестрою. Їй видимо надокучали шкільні завдання і нагадування про екзамени й стипендію. Тоня жила інакше. Її любили товаришки й допомагали їй у спільні потайки напекти картоплі і навіть приготувати для дівчат «домашні вареники». Вона по змозі не сушила собі голови роздумуваннями про родинні нестатки й біду — дивись яка новина! — або про потребу вчити вже й найменшу сестру, Соню.

Маминою приятелькою у школі стала Ніна, Ніна Іванівна.

«Ховрашком» звали її в школі. — Вона була найменшою в класі. А крім того — найбільшою плаксою. Вона не жила, а лише чекала на «канікули», за що з неї сміялися, а часом і знуцалися над нею. Не любили її, невідомо завщо.

Захисницею їй була мама.

Одного разу, коли мама зайшла до спальні й побачила Ніну на ліжкові в сльозах — вона тільки захлипала назустріч: «Ліна! Ліна!» — в кімнаті зробили велику перестановку. Нініне ліжко мама пересунула до свого вугла. Самотужки. Ніхто їй не перечив і ніхто не допомагав.

Мама охоче вислухувала Нініні розповіді про свою велику родину, про братів, про церковний хор її батька і про тихі бори соснови в долині, про лісове село над Ворсклом. Мама заспокоювала ніжну дівчину просто своєю присутністю, появою у дверях, у коридорі чи клясній кімнаті.

Коли Єлізарова, заможна попівна, побачила своє ліжко пересунутим до дверей — зчинилася буча. Гістерична сценка. Але мама швиденько підійшла до своєї давньої приятельки Єлізарової і зрозмаху, наче молотком по головці гвіздка, по діловому клацнула дівчину в вухо.

... Тут трапилася несподіванка. Єлізарова, дуже гарна блондинка, раптом дивно затихла й прислухалася. На її обличчі з'явилася недовірлива посмішка. Раптом вона опинилася безмежно далеко від товаришок своїх і шкільної спальні... Мить і вона закричала від щастя, кинулася цілувати маму. — Жоден з полтавських лікарів, ніхто з фахівців Харкова і Києва не міг позбавити її дивного і вже нестерпного гудіння в голові, у вусі...

Згодом мама та Єлізарова збігли вниз, до передпокою, і попрохали «Ніколая» негайно віднести до поштової скриньки листа батькам до Лубень — опис чудесного зцілення їхньої, здавалося, безнадійно хворої доньки.

Про цю пригоду любили оповідати у хаті Лисенків. І посміятися.

Великі жадання і пов'язані з ними всілякі перебільшення, марива й зовсім не безпідставні в такому разі сумніви були гострими тільки перші дні після відвідин школи і знайомства з Ніною Іванівною. А потім, хоч запис до школи можна порівняти до засіву хлопчикової свідомості новим і ваговитим зерном, коливання думки й різкість вражень душі здрібніли, притихли. Тепер про школу він схильний був думати й говорити все загальніше й певніше — не так, як про майбутнє, а як про щось давно вже куштоване, знайоме. І майже як про суцільну приемність із дня в день. — Подумати тільки: щоранку він буде приходити до школи й півдня сидіти за партою перед столиком Ніни Іванівни!..

Віктор напружував увагу і згадував гарний овал обличчя над гладдю чудово накрохмаленої блюзи, карі очі вчительки. Суворо при-

пнуті потоки волосся і буйна широчінь брів — це майже суцільна брова від скроні до скроні! — обіцяли їй орлій погляд очей, гордий профіль... А насправді були вони мрійливими і влюбчивими. Втікаючими.

Вітя помітив ще густі гайки волосся з-під носа Ніни Іванівни до країв повнокровного рота і ніжність її прозорої шкіри. Стоячи біля її крісла, він довго дивився на руку вчительки і порівнював її з рукою блакитноокого циганчати, не помітно для нього відбитого у люстрі, що висіло над маминою головою. Крім хлопчика в дзеркалі квітли барвні палітурки книжок на полиці, яріли червоні калачики листаті на столикові.

Розпал літа Лисенки прожили у Красному Куті над Орчиком.

Мама і Льока поїхали на відпочинок напередодні возом, а Віктор і тато у п'ятницю проскочили пів дороги вечірнім потягом, далі, від самотнього роз'їзду, пішли пішки: нога в ногу й рука в руку.

Гострий кут червоної черепиці над цегляним дімком, власне, будкою роз'їзду височів над рівним фронтом цукрових буряків, що наче армія лицарів у пишних шоломах густими шеретами вийшли з-за обр'ю і стали над залізною колією. Здалеку їй несподівано виглядав він над непоказними горбами й долиною соняшників, над зеленими колотушками кукурудзи понад липким пилом верстової дороги, що пронизувала сусідні села й кінчалася біля миршавої яблуні дички над цементовим зрубом колодязя у спорищі, біля розхристаних дверей і казенних вікон станції. На нього пальцем показували прохожим з-під солом'яних стріх і з садів далеких сіл на видноколі.

Між стінами кукурудзи й соняшника Вітя не бачив нічого, крім плутаних річищ і сірої саги шляху перед собою та вицвілої блакиті неба з ланами теплої сонця серед крижаних кряжів і гострих серпів кривавого або жовтогарячого проміння на обрії. Стежка обминала острови квітучих будяків: на захищеному голчастими баштами гіллі — тугий зеленець вазончика і тичинистий квіт у ньому, — фіолетовий або червоний, як кавун, інколи наче чорним дзьобом подзьобаний. Метелики, бджоли. — А Віктор найгарнішою квіткою вважав... будяк. Потім — блакитні метелики Петрового батога або волошки. Ціна їм рівна. Третім номером був чорнобривець і твоздики. — На цьому список хлопчика кінчався, бо мовчазне заперечення і домашніх, і гостей у цьому місці починало переростати в сміх і регіт.

Вітя навіть сердився, але не міг збагнути, чому люди не люблять цвіт курячої сліпоти, деревію... Чим плекані квіти садів гарніші за дикі васильки в полях?! — Йому подобався скромний цвіт полиню і голубенькі цяточки довгоногого куща-чудасії... Бувало, що він довго стояв серед зацвітаючого полиню — приглядався і по-хазяйському, навіть по-батьківському гладив крупчасті верхки запашної трави розчепіренними пальцями й долонями рук.

Село пройшли понад ставками. Потім дві-три садиви на горб — попід хатами, самановими хлівами,городами.

В останній хаті, вже над заповідником, неждано пообідали. — Голомозий дідусь у чорній камізельці й полотняних штанях вибіг з хати до тину й запросив «подорожуючих» на молоко. А його бабуся подала на стіл обід і слідувала, щоб Віктор добре їв.

Гостям раді були навіть кури, все чомусь голошийки. Назбиралося їх повні сіни.

На горі, впритул до повитого синіми грамофонами кручених паничів тину, стояв степ і дмухав на Віктора сонцем, сміявся...

І хоч перед хлопчиківими ногами майже шанобливо полоскалася польовиця, наче хмарами зеленів ще хапкий мишії, біліла кашка деревію куди не зиркне око — степ здавався йому високим: понад голу, до пів неба. І — нуртуючим, доглибинно живим.

На мить тато забув про Віктора.

Віктор куштував прадавню цілину теж мовчки. Насамоті.

Над краєм степу зустрічалися куці шишпини, глуду й польової рожі, далі квітчастими затоками росли бурякові васильки, червоний воронець, блакитні волошки і Петрів батіг, цілими суходолами — попелястий полинь.

Що глибше в цей розмай заходили тато й Віктор, то міцнішою ставала тирса довкола них і вдалині. Зблизька здавалося, що зеленою рамою снувався над нею катран. Зрідка височів серед трав курай.

Жайворонки під вечір озивалися в степу зрідка, зате коники стрибунці шкварили на всю силу. Як усяке переборщення, завзяття їхне породжувало сміх.

— От так вухо у коників! От так музика!.. — сказав тато крізь сміх.

Посміхався і Віктор.

Раптом тато коротко, кількома реченнями, розповів, показуючи рукою на північ і на південь, що колись над Ворсклом ішли ланцюгом фортеці, а тут, у Дикому Полі, кошовий Сірко вирубав дванадцять тисяч татарів. У мирні часи над степовими озерцями, біля криниць і колодязів, татари й українці, торгуючись днями й тижнями, обмінювалися полоненими.

На дні байрака вісімкою засиніла й поволі зникла з очей спина сзера в глибокій рапці трав. А зблизька вода заголубіла, наче зблідла, вдалині вже й рожевіла, така могутня і страшна. З вузького берега, брунатного або сіро-чорного, місцями сухого, інколи масного, як калило, у воду позабігав очерет зеленяк, і навіть трава, наче в повінь опинилася в воді. Між старими очеретами зеленіли куці та верби.

Біля схожого на зруйновану греблю каміння тато роздягнувся і вбрід перейшов з дитинства знайоме йому озеро. Вода сягала йому по груди. Потім він переніс одяг і, купаючи, Віктора, — на граніт, на брили.

Стало страшно, коли Віктор і тато повернулися і востаннє глянули на краєчок зачепленого ними степу, на сонне, одначе нуртуюче в далечині фіялкове під вечір безмежжя.

Толока не пахла розтопленням на сонці медом. Вона тліла й погрожувала спалахом цілого довкілля. За нею дивно чорнів присадкуватий ліс — тільки збоку веселкою світилися дідові тополі. Над лісом палало крайнебо.

З бігом часу широка толока залишилася збоку. Галявина, схожа на перехилену поміж бори пляшку з верстовою шийкою, поволі перетворювалася в грузькі піски. Віктор і тато пішли понад глибоко роз'їдженим шляхом — поміж вкритими рожевою, червоною і брунатною лускою соснами з віковими парасолями куцистої зелені над сухим горбом і рівниною.

Понад дорогою зустріли сусідську дівчину Сашу, — йшла від лісничихи. — Розповіла, що Льока з обіду в березі, в капусті сидить — виглядає.

Сміялися. Жартували. Тьотя Саша теж сказала, що барсуків з цього краю лісу, від села, ще ніхто не бачив, що справді немає чого тут боятися, і, віддавши свого вузлика татові, літала за Віктором поміж деревами і в куці: щоб, впіймавши його, поцілувати.

До Орчика, здалося Віті, вийшли з лісу зовсім вночі. Місяць стояв високо над селом і сріблив ріку, очерет, городи. З перекинутого ще дідом дуба між берегами, видно було хвильку-дрібнушку посеред течії. І чути було дзюрчання води.

Садибу діда Андрія і баби Олени пам'ятав Віктор здавна: щоліта бував він тут з татом. Пам'ятав, що покійна бабуся, у чорному до п'ят, — тільки її куца блюза й очіпок були в срібних, здається, гілочках чи віночках, носила його до берега. Грудьми й животом лежав він на піскові — тільки ноги хлюпалися в воді. Бабуся гладила йому голівку й спину. Після купання вона несла його додому на дідів дуб, через капусту і, під гірку, вузькою стежкою між чорнобривцями й гвоздиками, повз картоплі, соняшники, кукурудзу. Вона готувала дитині картоплю на молочному сосі: за такою дрібнотою, за пуп'янками у мисці хлопчик весело ганявся виделкою і пальцями.

Бабуся не дожила першої зими в новій хаті. Не дарма вона злякалася, як зруйнували стару: глиняна пляма, як над свіжою могилою, лишилася над парканом. Серед двору опинився раніше хатою захований клен... Вікторові запам'яталася не так смерть «татової бабусі», як стуканина у вікна й грюкання дверима серед ночі — незнайомий дядько приніс татові записку від тьоті Юлі. Та ще запам'ятався нудний і сумний без тата й мами, пустий вечір наступний. І тиша в хаті.

Доки жила баба Олена, мама не їздила до Красного Кута. Обминала його навіть у думці. Намагалася забути ті огидні сцени під час її «гостювання» у родичів, той осінній день, сльоту, непролазне баг-

но, коли вона, урвався терпець, чухрала на Сонгород і — наступного дня мжичка ще дужче насила — додому.

Як давно вже бабі Олені хотілося проснутися: аби вияснилося, що мара то і синів шлюб з убогою полтавською попівною, і його — як же боляче! — переїзд з столиці, з Петербургу до Сонгороду, що то сон — і неждана смерть чоловіка, і смутні роки революції, і... старість...

Пів життя здавалося їй, що жах переживань під час Турецької війни — вона на роки лишилася у Красному Куті з малими дітьми сама — й особливо після повороту чоловіка додому, коли життя стало зовсім нестерпним і вона з малими втекла до батьків, був вершком її земних страждань. — Щоб не збідніти докраю, вона взялася було за торгівлю... Приятельки цілими днями товклися у неї в крамниці і не виходили з дверей без подарунків ніколи. Крім того, баба Олена соромилася брати гроші з сусідів і знайомих — за товар... Отже за рік, за два від залишених чоловіком грошей і від його майна не залишилося нічого, крім старої хати, крім садиби.

Через два місяці після того, як вона з дітьми поселилася у батьків під Полтавою, приїхав за нею Андрій, наче зовсім новий, власне, наче колишній, старий.

І життя, здалося їй, назавжди вляглося. Переїхали до Таврії — зажили.

Та настала ще війна Німецька, революція пішла за революцією. І знову — Полтавщина, Красний Кут і рідна хата над Орчиком. Події настали несамовиті... Одна за одною!

Найдошкульніше вразило синове одруження. Саме революція, світ Божий затьмарило...

Дід Андрій, світлоока постать, як і баба Олена, вражаюче струнка й висока, доживав свої роки наче примирений зі світом і людьми. О третій годині ранку він виходив з хати і йшов у ліс до Глибокого трусити ятері. На сніданок була в хаті свіжа риба. Зимомою — і рибабив, і полював... доки не забрали останньої рушниці, заманивши старого з степу до сільради.

А тепер баба Олена вчепилася за гроші — навіщо їй бідна невістка, справжній старець?! Їй напівщиро підтакувала татова сестра Юля, одружена з службовцем сусідньої гуральні, бездітна красуня. Звичайно, насамоті. У дідовій присутності про невістку не можна було накриво слова сказати. Дід полотнів. Його очі тоді, як у молодості, наливалися кров'ю, зненависть до «дурок» кривила йому губи. — Дід любив Ліну й Віктора.

Часто і в перші роки після одруження Андрій, помічник управляючого економії, вискакував з хати, хапаючи картуза, і кляв, скакаючи на приготувану для нього дрожку біля парадного, усіх вередливих і всіх гарних жінок на цілому білому світі.

— Циганка! Циганка! — кричав він.

Краса баби Олени справді нагадувала про циган. А характер у

неї був на подив добрий і, теж на подив, незалежний і вередливий. — У домовині лежала вона... у повній красі своїй. Бракувало тільки погляду її карих, майже чорних очей. Замкнуті, вони нагадували про її норovitість і вразливість, а одноразово приховували вже більше не потрібну людям її безрозсудну доброту без усяких меж і застережень.

Тато над нею ридав.

Діда Андрія, саме вигоряла революція до тла, ховала Юля і — село. З розпачу баба Олена надовго втратила свідомість: лежала колодою.

Дід прийшов з полювання наче попід вікнами, з села, а не городом. І без рушничі. Мовчки, не помітивши в хаті ні старої, ні Юлі, він ліг у світлиці на своє ліжко в чоботях і в піджакові. Відвернувся до стіни. Коли Оля зайшла до нього перед вечерею, дід лежав мертвий, — боком, як приліг.

Мисливець і вояка був з нього добрий, справжній.

На Турецькій війні дід прославився на весь Кавказ: оточений у вірменських горах, він тижнями відбивався від ворога і не здався туркам. Надійшов час відступати і їм.

Як мисливця знала його вся Полтавщина і Таврія. — Як мисливця і стрільця. Про його пригоди і про пригоди з ним снувалося в родині й на Сонгородщині безліч історій. Віктора, наче куля, вразила найпростіша з них, випадково показана йому самим татом у краснокутському лісі: як дуже ще маленький тоді тато випадково сполочив на полюванні дичину, а до нестями розлютований дід ударив хлопчика в обличчя і зштовхнув його з гринджол у сніг. Люди привезли дитину в село.

Дуже подобалося Віті оповідання про полювання на дроф у Таврійському степові. — Пізно восени, на початкові зими, уже дорослий тато випадково навідався додому й пішов з дідом на дрофи. Уже граплялися гарні заморозки, особливо ранками. А під вечір часом пускався дощ навпіл зі снігом. У степу замерзали ноги й руки, але дрофи, обважнілі й втомлені, летіли поміж важезними хмарами й туманами на мисливців табунами.

У Красному Куті про діда нагадував Віті і ліс, і степ.

Тут шумлять дідові посадки. Туди дід ходив на засіди на вовків. Півмісяць глибині за очеретами — дідове озеро серед борів...

Між очеретами у рівень зі стовбурами могутніх дерев — дідові стежки, спершу просто грузькі, а далі — вода чорна по коліна, по пояс. З боку, в лозі, — дідів човен довбаний: почорнілий, репаний. Навіть весельце, схоже на переломане навпіл коромисло.

Про діда і його одинадцять братів, у всьому без винятку однастайних і завзятих, Віктор чував, ледве що не в колісці, чудеса. — Як

у революцію після Японської війни він вскочив до Сонгороду на бравому жеребці й озброєний визволити арештованого сина — нахвалася перестріляти всю поліцію. А був напідпитку... Але зустрів підлітка на площі біля вітряків живого, здорового і вільного.

Справжнім героїзмом діда Андрія, вважалося в родині, був рішучий спротив його, молодого агронома, німецькому управляючому українських маєтків чужоземного, до речі, князя.

Коли з Сонгороду телефонували до економії, що туди виїхав фон Гайден, грізний грубіян з обличчям, точна копія, імператора Франца Йосифа, — у дідового начальника чорніло в очах, дрижали коліна й виходив з ладу шлунок. Інколи він до того боявся пинькуватої палиці фон Гайдена, що лягав до ліжка в пропасниці. — Тоді його заступав Андрій.

Фон Гайденові огидно було бачити незалежну поставу безвусого молодика, козака з насмішкуватими очима і чортиками в краєчках губів.

Одного разу фон Гайден хутко знайшов привід до невдоволення і, пересікаючи подвір'я економії, вже чекав тільки, щоб добре відома йому повинь гніву щільно виповнила йому груди й досягла торла, очей, голови...

Через кілька хвилин німець закипів і засвистів, як тюльський самовар. Нарешті штовхнув діда в груди й замахнувся вперіщити його посеред голови. — І раптом розгубився: палиця його злетіла в небо й бевкнулася, здіймаючи хмару пилу, об землю, покотилася в спориш.

Невеликий гурт людей перед екіпажем всесильного захлипнувся: ні дихнути, ні моргнути. Усе вмить збагнув тільки мовчазний кучер на передковій фаєтона — і з шаленою радістю в очах жадібно спостерігав страшний герць. Звичайно, не повертаючи голови.

Руки фон Гайдена схопили ворога й нахабу за петельки. Очі фон Гайдена проте нічого не розуміли: Андрій страшенно посміхався... Щоправда посмішка на його обличчі спішно танула. Коли від неї лишився сіренький змилочок, дід ударив Франца Йосифа під бороду — з силою крицевого поршня машини. І хоч у старого з рота зразу ринула кров, Андрій з розмаху вдарив його в морду, раз і вдруге. Потім гукнув кучера.

Люди довкола, хоч нагадували кам'яних баб, чули, що Андрій «на прощання» сказав, що застрелить фон Гайдена, що відпускає його додому до неділі...

Закінчилася ця історія несподіванкою: в суботу, через два дні після бійки, фаєтон фон Гайдена зрання мандрував польовими дорогами... Спершу покотився до економії, потім до Красного Кута, до дідової хати. Управляючий вибачався і запитав, чи Андрій повернеться до роботи.

Тоді дід з родиною переїхав до Таврії, над Дніпро.

Відомо також, що дід на старість майстрував скрипки і займався різьбленням. — Його остання робота — кінь козацький, віз, сани, драбинка, ляльки і дім. Усе для Віктора. Може пам'ятаючи день народження хлопчика, а може передчуваючи наближення смерти, зібрав він усе це добро в лантух і в ясний осінній день відвіз внукові, — півсотні верст дороги! — верхи: потойбіч Сонгорода, під Полтаву.

Віктор сподобався дідові своєю жвавістю і силою.

По дорозі додому дід Андрій, ранком, вдень і під вечір скачучи на коні путівцями й понад шляхом, посміхався і не міг, не хотів навіть, розігнати геть думки й спогади про щойно залишеного внука, — то веселенького, то в сльозах. Мріялося старому козакові... полювання з Віктором і світанки в мокрому від роси лісові, очерети над Глибоким, човни і булькання риби в ятерях, вкриті золотом узлісся борів восени, степи...

— Гарний хлопчик! — сказав дід увечорі дуже цікавій бабусі. — Нашого роду, — додав він ще серйозно, а потім засміявся: «На мене схожий...»

Баба Олена штовхнула діда в плече. Засміялася й собі, подаючи на стіл вечерю.

З самого ранку Віктор і Льока бавилися в піскові, в жовтому з червоними просмикками або в сірому. — Дитячими лопатками підкопували старезну сосну з оголеними над кущистим яром линвами й торічкою коріння. Суха земна кора, прошита пенькуватим коренем, творила дах печери, а на її дні золотистий пісок, трохи вологий і ніжний, — він легко набирався у відерця, охоче піддавався хлопцям.

До них час від часу навідувався, запалюючи цигарку, тато. Часте він залишав книжки й газети в гамакові і йшов з хлопцями поблукати лісом. Бувало, що мама, звільнившись від праці, приходила до лісу й годинами виглядала, звідки вирине татова парусинова куртка й хлоп'ячі білі шапочки. Спершу вона бавилася в піскові, а потім таки засипала в гамакові, і її будили, високо розгойдуючи, мандрівники.

Зрідка Віктор потрапляв до лісу раннім ранком — тато брав його з собою дуже охоче.

За рікою, обабіч стежки на галявині і в тіні дубняка, широким листом бур'янів скочувалися в мокрі чагарі скляні разки роси. На дорозі, що пробігала насипом від річки посеред алеї крізь старий ліс у степ, стояло таке сонце, що малеча ялинок і сосен долиною здавалася вогнищами серед масляних плям трави, а піднебесне гілля суворих редутів вікового дубу й грабів начисто зникало в світляних туманах, у світляних роях ранку. Тополевий бір лежав наче в скляній скрині, — світився. Серед розкішного набору зелені діядемою горіло озеро Глибоке.

Над узліссям, над березовими гайками і старячим сосняком, над

свіжими посадками, понад алеями, просіками і доріжками, на луках, толоках і в селі за рікою — панувало небо.

— Рай! — казав тато, надзвичайно зосередженим поглядом, до зиниці зібганим оком підстригаючи могутнє віниччя цілих ліній дерев, верховіття борів. — Таким раєм Віктор і Льока пройшли одного разу аж до Великих Радут, сусіднього села з базаром на високому безі Орчика.

Коли Віктор проснувся й довідався від Кирилівни, сусідки, що й на цей раз тато і мама не дотримали слова, не взяли його на базар гибрати собі свистуна до вподоби, він негайно розбудив Льоку...

Посеред пам'яті стояла й лякала хлопчика почута в сонгородській ідальні розповідь про те, що голодні барсуки у краснокутському лісі загризли дядька. Але Віктор знав, що їхня стежка бігтиме то понад самісінькими городами, понад очеретами, то, місцями, пологим берегом ріки — тільки краєчком лісу. На всякий випадок він, потайки від Кирилівни, взяв з собою... тупий столовий ніжик з перлямутровою колодочкою і обмотав лезо — так, як це робив сонгородський різник Бреславець зі своїми страшними ножами — брудною ганчіркою.

Не знайома дорога здалася хлопцям довгою. Що з того, що небо над ними палало голубим вогнем і понад стежкою дзюрчала ріка, коли чагарники, коли бур'яни і, головне, кропива часто здіймалися понад їхні плечі й голови. Проваллями між жалючими стінами кропиви і будяків обережно ступали сандалі хлопчиків. Налякано зиркали їхні очі, нашорошувалися їхні вуха. Часом Вітя вже виймав з кишені свого ножа.

У Великих Радутах хлопці ще раз перейшли річку мостом і опинилися перед ріденьким, порівняно з Сонгородом, базаром. Вітя не сумнівався, що горщечники і тут розставляють свій товар попід глухим муром церковної огорожі.

Дійсно, на горбкові поміж полив'яними макітрами і надібраною пірамідною глечиків, квадригами стояли на полові і в траві куцоногі свистуни, білі, брунатні й рябенькі. На вибір...

Першим помітив білі шапочки хлопців під церквою тато. Коли і мама вгледіла їх і розсміялася, тато вже міг спокійно підійти і говорити з Віктором і Льокою. Він запитав, чи «клопи» не блудили і чи вже скупилися. — Додому поверталися разом. Один за одним ішли вже знайомою доріжкою між травами й чагарниками, понад зеленим розмаєм старих садиб над річкою.

Перед самим поворотом до Сонгороду, так здалося Вікторові, настав найдовший, наче впросто всеосяжний день літа: ціла родина незвичайно рано вибралася до лісу, а оболочи нап'ятого над борами, дібровами і пущами неба світилися не баченою досі ніжністю, в тополях за кутастою оболонню — казкова своєю свіжою ряснотою паша! — над

рікою кувала зозуля, кольоровими потоками звідси розливалось на всі боки широкого світу повітря — купоросна зелень і синь, вихряста юга сонця на просторі й тіняві мармури сутінків.

Проте це був ще тільки ранок довгого, як доба, дня.

Перед обідом Віктор і тато були вже на Глибокому: з дідового човна любовалися коштовним лататтям лілій на воді, чайками на синьому, як око, плесі озера, качками, каченятами над очеретами. Потім обійшли пів лісу — сполошили безліч птиці по чагарниках і понад пахнучими солодким тлінням болотцями, моховитими калабанями, наслухалися чечекання коників у гущавині і гулу бджіл біля диких квітників, надивилися, все здавалося — заморських, метеликів.

Пізнім пообіддям, коли Віктор і тато пройшли ліс наскрізь і з-під сосен виглядали в степ, мирне довкілля раптом зникло, запахло війною... Небо запалало. З страшного клуба над толокою, наче з казана, дугами пішли хмари — на ліс, на села. Сині, чорні, волохаті... Дмухнуло холодом.

Мама і Льоки в старому соснякові вже не було. Зник і тамак. — Об дерево зачепилася і лопотіла на вітрі газета, валялася в піскові пляшка.

Тато пробував брати Вітю на руки, але швидко знову спускав його на стежку понад алеєю. — Бігли підтюпцем серед ночі. Після спалахів блискавки й ударів грому поміж вуха — очі не бачили ні бур'яну, ні стежки. А першу мить — і дерев, лісу. Тільки вітер гнав у спину, до села.

Серед лісу в чорну траву над доріжкою посипалися срібні горошинки. За мить ударили й стріли — у голову, по ребрах, у плечі.

Де можна — скакали над стежкою, а то чалапали водою.

Орчик зразу вийшов з берегів і кинувся на трави і в ліс.

Орчик колосився сріблом, мигтів.

До дідового дуба тато, не наляканий, а радше усміхнений, хоч по його обличчю, так само, як і землею, потоками лилася вода і косами поприставало волосся, ніс Віктора справжнім болотом, справжнім озером.

Рівно через годину хмари вже юрмилися і гуркотіли над краєм землі. Посеред неба над Красним Кутом застрягла одна з них — кленовий лист у золотій облямівці.

З-за хмари засяяло вже зовсім ранкове сонце. Вдруге починався день.

У вечір цей день улігся легко. А потім ще доскочу постояли злегка золотаві сутінки — і вицвіли. Нарешті вибійчаним параваном у густочорних розводах і квітах стала над землею ніч.

У березі зникла остання риска світла в травах за тополями. — Віктор і тато бачили, як з води вискочила дівчина підліток, як вона

натягала липке платтячко на вражаюче струнке й осяяне місяцем тіло. Потім вони і собі купалися в олив'яній на тлі темних клубів лісу річці і, разом з мамою, довго слухали, обершись об паркан, співи дівчат і парубків «на вулиці», — серед зеленого трикутника площі між дорогами, біля колоди, «дуба».

Місяць Вітиного життя у Красному Куті зблизька здавався не-сусвітньою безтолочню мазків фарби на велетенській панорамі все-приголомшуючої величі українського неба і буйних гущ, примхливо розкиданих дібров і борів над Орчиком, посеред квітучих степів і просторих полів Полтавщини. Але й напередодні від'їзду з Сонгороду дні його, один в один, вдалися напрочуд жвавими та приємними.

З Воронежу — у Вікторовій свідомості це вже пів дороги до Пекіну — приїхав нарешті Юра Бачманов. — Вискочив з кабриолета і кинувся бігти Віті назустріч. Зразу сказав, що має таку рушничну тульську, якою можна стріляти гав.

Гарний Юрин профіль і рум'янець на всю щоку, ніс і безхитрісні зеленкуваті очі — від мами, а від тата — товариськість. Маленький джентлмен у прасованих-перепрасованих штанцях і свіжій сорочці з відкинутим на плечі ковніром — сіяв. Адже сьогодні він ще не боявся, що за ним зразу прибіжить мама й поведе до затемненої хати грати на піяніні або забере його слухати казки Гауфа чи братів Грімів на пошитоному з різнокольорових клаптиків матерії килимкові. — Перед кльомбою в саду.

Віктор з ним не ліде. Коли б мама запросила його послухати — Віктор ухилився: сонгородський хлопчик не любив набридливих допитувань — чому це він не вчиться говорити по-російському.

Коли мама заводилася з Віктором, Юра нервово щулився і моргав очима безнастанно. Він боявся глянути на Віктора, а як дивився — благально. Йому хотілося літати з Віктором по задвірках, толоках і парком, від ранку до ночі... Він не помічав, що Віктор і Льока говорять по-українському, а сам він більше по-російському.

Але по-українському природно новорив говорити з сином і Бачманов.

Віктор ніколи не підходив близько до Юриного дому. Юра щоранку прибігав до Вікторового ганку або, там будувалася грандіозна цукроварня, під грушу. Тільки раз за літо Бачманов привів до своєї хати Віктора і Льоку — пригощав козаків у ідальні шипучою водою з гарних пляшечок і печивом. Юра — сіяв, горів. А Юрина мама досить безуспішно намагалася розговоритися з гостями: ворогування з Віктором і Льокою зайшло вже занадто далеко. А багато чого хлопці просто не розуміли.

— Ты меня слышишь?! — питала вона менше впертого Льоку.

А хлопчик здіймав до неї очі й хитав головою: «Ні!...» — Не розумів.

Під вечір, у день приїзду з Воронежу, Юра приніс у вишник пачку цигарок і сірники. Зібравшись на дерево, хлопці запалили. Льока поглядав на старших з землі. — Усе пішло зразу дуже гарно, але згодом у Віті заточилася голова, занудило. Він ледве не гепнувся на землю.

Уже і в ліжкові його лякав запах тютюну, хоч він цілий вечір непомітно виносив кухлем воду з кухні й полоскав рота за хатою.

Через тиждень після приїзду Юри, Лисенки виїхали на відпочинок до Красного Кута. — А Юра, років на два старший за свого товариша, сяк-так обходився без Віктора щонайбільше пів дня... І раптом розлука на цілий місяць!

Щастя почалося для Віктора на Паску. Сонце зійшло на перший день по зливі і дуже довго не сідало за обрій надовго. Хлопчик ледве встигав закрити очі, перепочити в ліжкові, а воно вже знову над головою, вже знову — день.

На другий день приїхала в гості тьотя Тоня з чоловіком співаком.

Ранком Віктор з татом, мамою і братом ходив на станцію зустрічати. Промитий дощем, Сонгород блящав і наче німів від млости. Не буденним, чітко відчутним здавалося повітря на стежці через ліс, на пустій вулиці, на вкритій соняшним туманом площі й перед хатою над парком, серед городів і толок.

Тоню хлопчик впізнав відразу: її струнку постаць і русяве волосся, її рожеве обличчя, голубі очі й римський ніс з горбинкою. Впізнав її ніжні ноздрі, що світилися, просвічувалися на сонці. Вона посміхнувшись до мами й тата, навіть і не збиралася знайомити їх з чоловіком — кинулася до дітей. Присівши, обняла, заграбастала Віктора й Льоку і... плакала. Потім, струшуючи з очей великі круглі сльози, встала і сміялася: «Не вірю, не вірю!.. Віктор — учень, Льока отакений кавалер...»

Василь, одеський співак, випещений круглолиций чоловік з метеликом на білому ковнірі, волосся — їжаком, дуже чорне і вже з сивиною, зовсім як мужчина мужчині подав Віті руку. Потім Льоці. Пероном ішли, взявшись за руки, ланцюгом: Віктор, Тоня, Льока, Василь, мама, тато. А на стежці через ліс — один за одним. Віктор безнастанно говорив, захлинаючись. Усі сміялися.

Кілька днів підряд Дунька, мама, а частково й тьотя Тоня мало виходили з кухні. Бабуся носила страву до їдальні. Тато й Василь говорили з ранку до ночі й палили цигарки. — У попільницях недокурки лежали й стирчали сопками, а може найбільше нагадували піраміду черепів на картині Васнецова.

Вечорами тьотя Тоня й Василь співали. Згадували, як Тоня підлітком розучувала з покійним батьком «Де ти бродиш, моя доле», як

батько, крізь сльози посміялися, повчав дівчинку, не перериваючи гри, на скрипці: «... виводь, кажу, виводь!» — Чорна ряса, аршинні рукави, а рука тонка й шляхетна. Профіль обличчя — Спасителя.

Тільки раз уночі, перед ранком, розходилася така злива, такий луснув грім, що Віктор проснувся і розплакався. Тато виніс його до вігальні. Там уже у нижній сорочці дрижав Василь, а Тоня молилася на колінах. Угледівши Віктора, вона посміхнулася і встала. Але грім з пересердя ударив з небувалою силою попід вікна... і вона, хрестячись, упала на коліна: «Свят, свят, свят, Господь Бог наш Саваоф!...»

Тато посміхнувся і сказав Вікторові, що непогодь до ранку мине. А так всі в кімнаті мовчали. Ясно горіла лампа на столі.

Тьотя Тоня привезла хлопцям з Одеси три човни. Чудовий вітрильник. Він ледве повертався у діжці під ринвою. Для нього Дунька наносила повні ночви води. — Наговорившись з гостями, Віктор і Льока вискакували з хати й неслися до води під грушею. Перед прощанням з тьотею Тонею і Василем хлопці твердо обіцяли завітати до Одеси, щоб поплавати у справжньому морі, налюбуватися пароплавами з усіх кінців світу.

Вітя знову на станції: з гостями й валізками чекав знайомого по'ятя ранкового... Кілька днів дуже нудилася хата. Потім прийшла гарна листівка з Харкова. За нею — з Кавказу.

Раз увечорі зайшов до хати напитися чаю Бачманов й сказав хлопцям, що незабаром приїде на ціле літо Юра. — З Воронежу, з Росії.

(Закінчення в наст. числі)

**ПЕТРО ОДАРЧЕНКО: ТВОРЧІСТЬ ЛЕСІ УКРАЇНКИ
В ОЦІНЦІ ІВАНА ФРАНКА**

(До 50-их роковин з дня смерти Лесі Українки)

Першою поважною літературно-критичною працею про поетичну творчість Лесі Українки була стаття Івана Франка «Леся Українка», надрукована в 7 кн. «Літературно-Наукового Вісника» за 1898 рік.

Іван Франко дав критичний огляд творчості Лесі Українки за час від 1884 до 1898 року, себто перших чотирнадцятих років творчості поетки. Отже ця стаття про Лесю Українку охоплює тільки першу половину творчого шляху її — ранній період, період поступового зросту поетичної сили та період зрілої лірики 25-27-річної поетки.

Іван Франко показує, як росте, розвивається і міцніє талант поетки і як, нарешті, творчість Лесі Українки доходить до високого рівня поетичної сили і майстерності.

Про ранню поему «Русалка», надруковану тоді, коли Лесі Українці було лише 14 років, І. Франко писав, що цей твір є «слабенький відгомін Шевченкових балад без їх широкої мелодії, без того твердого підкладу життєвої обсервації і соціальних контрастів, що надає тим романтичним баладам вагу і привабу вічно живих творів. В Лесиній „Русалці” події не мотивовані, соціальних контрастів нема, психологічні конфлікти ледве натякнені невмілою ще дитячою рукою». Проте і в цій ранній, недосконалій поемі Франко помічає риси майбутнього таланту: «Та є в тій поемці один уступ, де чути якісь нові, не шаблонні, хоч дуже ще несмілі тони: це пісня русалки, котрою вона приваблює до себе козака... Хоч і тут ще нема ніякого особливого майстерства, та все ж таки в тій пісеньці видно перший розмах крил свіжого ліричного таланту».

Характеризуючи вірш 19-річної поетки «*Contra spem spero*», Франко відзначає бадьорий, оптимістичний настрій цієї поезії: «Той самий мужній, бадьорий настрій видно і в прекрасному вірші „*Contra spem spero*”». Леся Українка, каже Іван Франко, «помалу доходить до того, що може виспівувати найтяжчі, розпучливі ридання і тим співом не будити в серцях розпуки та зневіри, бо у самої в душі горить могутче полум'я любови до людей, до рідного краю і широких людських ідеалів, ясніє сильна віра в кращу будущину».

Про цикл віршів Лесі Українки «Кримські спогади» Франко писав, що в цих поезіях «поетичне слово доспіло і сиплеться, мов золота пшениця». У «Кримських спогадах», каже він, «майстерство Лесі Українки сяє повним блиском». До цього циклу віршів входять поезії Лесі Українки того часу, коли їй було 20-22 роки.

Коли Лесі Українці було 17 років, вона написала цикл віршів «Подорож до моря». Про ці вірші Франко пише: «Талант авторки, оче-

видно, дужчає, піднімається, вона попадає в свій природний тон, менше в'яжеться чужими взірцями, і ми стрічаємо в тім циклі перші проблiski сильного, самостійного таланту, перші такі картини і поетичні звороти, що виявляють руку майстра».

Від червня 1894 до 31 липня 1895 року Леся Українка пробула у Софії (в Болгарії) у свого дядька М. П. Драгоманова. Тут вона відбула свій «університетський курс», тут довершила 24-літня поетка свою вищу освіту, тут викристалізувався її світогляд, тут відбувся і виразний перелім в її творчості. Рік перебування Лесі Українки у М. П. Драгоманова мав для її творчости таке ж значення, як для Шевченка «три літа», про які він згадує в вірші під тим же заголовком («Три літа»).

Найвиразнішим відгуком розмов із Драгомановим, відгуком його могутнього впливу на Лесю Українку були вірші Лесі Українки, відомі під спільною назвою «Невільничих пісень». Полум'яне слово поетки набуває незвичайної сили та енергії.

Від'їжджаючи з Софії на Україну, Леся Українка взяла з собою грудку землі з могили М. П. Драгоманова і написала прощальний вірш до молодшої дочки Драгоманова Аріядни, вірш повитий глибокою пошансю до свого дядька, гарячою відданістю його ідеям та рішучою готовістю виконувати його заповіт:

Та побажай мені одваги й сили більше
Сповнити той великий заповіт,
Що я везу з собою на Вкраїну —

такими словами закінчила Леся Українка свій прощальний вірш до Аріядни.

І цей «заповіт» свого дядька Леся Українка з честю виконала. Виконуючи заповіт Драгоманова, Леся Українка з «іскристою зброєю» свого поетичного слова виходить на бій проти пасивности, покори і невільницького духу своїх земляків. Поезія Лесі Українки цього часу дійшла своїх вершин і дорівнялася до найвеличніших зразків політичної поезії Шевченка. Тому то Іван Франко, характеризуючи ці політичні поезії Лесі Українки, поставив їх поруч з найсильнішими поетичними творами Т. Г. Шевченка: «Від часу Шевченківського „Поховайте та вставайте, кайдани порвіте“ Україна не чула такого сильного, гарячого та поетичного слова, як із уст цієї слабосилої, хворої дівчини. Правда, українські епігони Шевченка не раз „рвали кайдани“, віщували волю, але це, звичайно, були фрази, були пережовуванням не так думок, як поетичних зворотів і образів великого Кобзаря... Ще раз повторюю: читаючи м'які та рознервовані писання сучасних молодих українців-мужчин і порівнюючи їх з тими бадьорими, сильними та смілими, при тім такими простими, словами Лесі Українки, мимоволі думаєш, що ся хора, слабосила дівчина трохи чи не одинокий мужчина на всю новочасну соборну Україну».

Про твори другого періоду поетичної творчости Лесі Українки І.

Франко каже, що «це такий голосний та страшний стогін примученої душі, якого не чулося у нас ще від часу киргизських думок Шевченкових. Цей стогін тим страшніший, що він не пливе з якогось песимістичного світогляду, не є доктриною, а тільки є виразом безмірно болючих обставин, серед яких живе авторка і серед яких знаходиться українське слово та всяка вільна гуманна думка в Росії».

Леся Українка присвятила Франкові цикл віршів під назвою «Сльози-перли». І. Франко дає таку характеристику віршів цього циклу: «І в прекраснім циклі „Сльози-перли” вона піднімає важке голосіння — вже не над своєю долею, не над долею якогось героя або примховатого артиста, але над цілим рідним краєм, над тим народом, забитим в кайдани. Подібних голосінь було багато в нашій поезії, особливо після Шевченка. Леся Українка перша і одинока зміє опанувати тут широку шкалу почувань — від тихого суму до скаженої розпуки і мужнього гордого прокляття, що являється природною реакцією проти холодної зневіри».

І. Франко особливу увагу звернув на ті твори Лесі Українки, в яких вона порушує тему про вагу поезії для народу, про промадські завдання поета. Серед творів на цю тему Франко відзначив і високо оцінив поему Лесі Українки «Давня казка». Ось як пише Франко про цю поему 25-річної поетки: «„Давня казка” — се великий тріумф таланту Лесі Українки; її твір є наскрізь ідейний... В поемі „Давня казка” авторка підіймає наново тему, порушену в „Місячній легенді”, але піднімає далеко вдатніше, ставить її широко і по-майстерськи. Ся тема — відносини поета до суспільства, а властиво значення поезії в індивідуальному і громадському житті... Поема, без сумніву, одна з найкращих окрас нашої нової літератури».

І. Франко цілком поділяє погляди Лесі Українки на поетичну творчість та на завдання поета. Слідом за геніяльним поетом України Т. Г. Шевченком, який поставив своє палке, пророче слово «на сторожі» прав поневоленого українського народу, Іван Франко проголосив: «Вогонь в одежі слова — правдива іскра Прометейя». Шевченко прагнув, щоб його поетичне слово «пламенем взялось, щоб людям серце розтопило». Слідом за Шевченком, так само як і Франко, Леся Українка називає своє поетичне слово своєю «єдиною зброєю» і прагне виховати свої слова «палкими блискавицями, мечами». Поділяючи погляди Лесі Українки на завдання поезії, Франко пише: «Поетична краса — се не є сама краса поетичної форми, ані нагромадження якихось нібито естетичних і гарних образів, ані комбінація гучних слів. Усі ті складники тільки тоді творять дійсну красу, коли являються частями вищої цілоти — духовної краси, ідейної гармонії».

Високо оцінив Франко і поезію Лесі Українки «Слово, чому ти не твердая криця?» Він, так само як і Леся Українка, відкидав гасло «мистецтво для мистецтва» і тому щиро привітав погляди Лесі Українки на ролі поезії: «В часи, — пише Франко, — коли скрізь лунає, аж лящить поклик „штука для штуки”, аж чудно якось із уст поета по-

чути такі тверезі та здорові погляди на задачу і вагу поезії, які висказує тут наша авторка. По її думці, поезія для маси робучого народу — потіха в гору, спочинок по праці, для кожного чоловіка природний вираз розбудженого чуття і вищих змагань, для всієї громади — заохота в боротьбі і докір усякій нікчемності; для пригноблених вона гарячий поклик до бою за волю і людські права, а для кривдників — грізний месник. Все і всюди поезія — слуга життєвих потреб, слуга того вищого ідейного порядку, що веде людей до поступу, до поправи їх долі».

Далі Франко зазначає, що поезія «до найвищої сили гідности доходить тільки тоді, коли робиться виразом життя і боротьби найширших народних мас і разом бойовим окликом за найвищі людські громадські ідеали — свободу, рівність і братерство всіх людей».

Базуючися на творах Лесі Українки 1884-1898 рр., Іван Франко висловив думку, що основною рисою поетичної творчости Лесі Українки є її ліричність: «Її талант — ліричний, але не вузько суб'єктивний; їй удаються й епічні і драматичні форми, але тільки тоді, коли вони являються тільки формами її могутньої лірики. Чиста епіка і чиста драма не входять, як нам здається, у обсяг її таланту».

Пізнішими творами Леся Українка довела, що її творчій вдачі були властиві і драматичні і епічні форми, проте і в цих творах — драматичних поемах і навіть в оповіданнях та нарисах — все таки домінував ліричний елемент. І сама Леся Українка в листі до Івана Франка (13-14 січня 1903) пише, що вона «не вмiє так любити епіки, як лірики».

Року 1900 у чеському журналі „Slovansky Prehled” була надрукована чеською мовою стаття Івана Франка про Леся Українку. В цьому ж журналі надруковано в чеському перекладі дев'ять поезій Лесі Українки («В'язень», «Слово, чому ти не твердає кришча?», «У хвилину розпачу», «Мелодії» та інші). До статті Франка додано також портрет Лесі Українки в молодому віці (в українському убранні). В своїй статті Франко дав високу оцінку поетичної творчости Лесі Українки.

«Леся Українка, — пише він, — своїми думками охоплює увесь український народ, не забуваючи ні на хвилину, що це народ бідняків, невільників, народ експлуатований і кинутий в рабство. Вона намагається розбудити в серцях цього народу віру в краще майбутнє і у власні сили, але дивлячися на сучасне тяжке становище, вона часто не може стриматися від розпачливого зойку та гордого прокляття. На диво: що більше підпадало їй здоров'я, то дужче зміцнювався її дух, її слово набувало легкості і сили, форма ставала простішою, прозорішою і полум'янішою, як мало у кого із теперішніх українських поетів. Всі ці прикмети повною мірою виявляються в останній збірці її поезій „Думи і мрії”, виданій 1899 року у Львові. Від часів появи „Кобзаря” Шевченка Україна не видала кращої збірки поетичних творів. Головна її сила є лірика і змалювання сцен та ситуацій, що впливають із ліричного настрою. Тут кожне її слово має силу і

пластику, тут кожна строфа — це мистецьке зростання. Далека від усяких формальних вивертів, від усяких декадентських перебільшень, вона вміє обмежувати свої засоби, вміє викликати простими словами глибокі враження».

Року 1901 в короткому огляді тогочасної української поезії («Молода Україна. Провідні ідеї і епізоди. З останніх десятиліть XIX в.») Іван Франко на перше місце ставить Лесю Українку, даючи таку коротку загальну характеристику її поетичної творчості:

«Говорячи про українських поетів сеї доби, може на першій місці прийдеться поставити Лесю Українку. Се талант сильний, наскрізь мужній, хоч не позбавлений жіночої грації й ніжності. Артистка в повнім значенню сього слова, вона одначе не сторонить від сучасного життя, живе його інтересами, гаряче відчуває його болі і завсіди вміє знайти сильний, пластичний вислів для свого чуття. В початкових своїх творах многословна, несвобідна від певної маніри, вона швидко росте, доходить до високого майстерства форми, яку завсіди вміє заповнити інтенсивно відчутим змістом. Її поезія — то огнисте оскарження того дикого гніву самоволі, під яким стогне Україна».

Статті і окремі висловлення Івана Франка про поетичну творчість Лесі Українки 1884–1901 рр. не втратили свого значення і до нашого часу. Впродовж майже 60 років влучні висловлення та характеристики, що їх дав Франко творчості Лесі Українки за час від перших несміливих учнівських спроб і до високомистецьких її поезій кінця 90-их років минулого століття, часто цитуються в працях українських літературознавців про Лесю Українку.

Франкова стаття про Лесю Українку, вміщена в «Літературно-Науковому Віснику» після виходу в світ першої збірки поезій Лесі Українки була великою підтримкою для молоді української поетки і заохотою до дальшої творчості. Велике значення мала ця стаття і для інших українських поетів того часу, бо Франко порушив тут багато принципових питань, важливих для кожного українського поета. Франко висловив цілу програму своєї так би мовити «літературної школи». Франко вимагав від поета поєднання високої ідейності з мистецькою досконалістю. Франко зазначив у статті про Лесю Українку, що поетичний твір, в якому поєднані висока ідейність з досконалою мистецькою майстерністю доходить до читача, зворушує його, розбуджує в душі читача «такі сили і такі пориви, що без нього, може, й довіку дримали б на дні або піднялись би тільки в якихсь надзвичайних хвилях».

Франко особливо високо поставив ті поезії Лесі Українки, в яких велика мистецька сила поєднувалася з великою силою її глибокого патріотизму, з безкомпромісовістю самовідданого борця за свободу українського народу.

ЛІДІЯ ГОЛУБНИЧА: **ДЕСЯТЬ СТАРОКИТАЙСЬКИХ АНЕКДОТІВ**

Перекладені тут зразки китайського моралізаторського гумору були написані понад 2 000 років тому старою літературною мовою «вань-ен», яку можна порівняти хіба до нашої церковно-слов'янщини. Відомо, що за допомогою отаких анекдотів даоїстські монахи (даоси) повчали народ моралі і мудрости, а вчені писали на їх підставі філософські трактати.

Авторство книги «Ле-цзи» дослідники приписують Ле Юй-коу, даоїстському філософові, що жив десь між 450 і 375 роками до нашої ери, в пізню добу династії Чжоу. Дехто, однак це оспорує й твердить, що ця книжка — апокриф, бо в ній є й елементи буддизму, який прийшов до Китаю з Індії значно пізніше.

Переважає більшість оповідань, списаних у книзі «Хань Фей Цзи», належить філософові Хань Фею, який жив десь у 280-233 рр. до н. е. Хань Фей належав до школи т. зв. законників (легалістів), яка в добу феодалного роздрібнення Китаю й постійних війн між князями пропагувала створення сильної, централізованої держави та виправдувала всякі засоби репресій, виходячи з засади, що людина є злою й поганою від природи і її потрібно тримати під владою сили для її власного добра. Тому в клинах Хань Фея відчувається неприязні до людини нотки. Він сердито картає людей за їх глупоту й інші вади.

Книжка «Шю Юань» («Сад анекдотів») належить ханьському історикові й літераторові Лю Сянові, що жив у I в. до н. е. Моралізаторських повчань у ній менше, а натомість більше звичайного «конячого глузду» й простонародного гумору.

З «Ле-цзи»

ВТРАЧЕНА СОКИРА

В одного чоловіка пропала сокира. «Це робота сусідського хлопця», вирішив він. «Бож тільки глянь на нього! І мова в нього, і хода, й обличчя, кожен його рух, кожен вчинок, словом — все, що б він не робив, зраджує, що сокиру потягнув таки він!»

Незабаром заходився цей чоловік копати землю у долині. І тут він знайшов свою загублену сокиру...

А коли якогось наступного дня він знову побачив сусідського хлопця, йому здавалося, що не було нічого ані у хлопцевому поведженні, ані в його ділац, що вказувало б на те, що то він украє сокиру.

В ПОГОНІ ЗА ЗОЛОТОМ

Колись у давнину одному чоловікові з князівства Ці закортіло мати золото.

Рано-вранці, накинувши на плечі свитку й натягнувши на вуха шапку, вирушив він на ярмарок.

Прийшовши до крамаря, що торгував золотом, він миттю вхопив жменю золота і в ноги! Урядники, однак, наздогнали й схопили злодія. Допитуючи його потім, вони дивувалися:

— Як же ти наважився хапати чуже золото, коли в крамниці було повно людей?

— Коли тримаєш в руках золото, ніяких людей не помічаєш... — відповів той.

З «Хань Фей Цзи»

ЧАТУВАННЯ НА ЗАЙЦЯ ЗА ПЕНЬКОМ

У Сунському князівстві жив собі один землероб. Посеред його поля стирчав пень. Одного разу гнав тим полем заєць. З розгону налетів він на пень і розбився на смерть, зламавши собі карк.

Вздівши такий щасливий випадок, орач покинув плуга й причаївся за пеньком. Він сподівався ще одного зайця придбати собі в такий легкий спосіб.

Та вдруте дістати зайця йому не вдалося, і він став посміховищем цілого Сунського князівства.

СПИСИ ТА ЩИТИ

У князівстві Чу був собі один чоловік, що торгував щитами й списками. Хвалячи свій товар, він переконував:

— Мої щити такі міцні, що жодна річ у світі не в стані їх пробити. А мої списи такі гострі, що немає в світі такої речі, якої вони не пробили б!

А на це хтось йому й каже:

— А що б воно вийшло, якби спробувати пробивати твої щити твоїми ж списками?

На ці слова відповіді продавець не знайшов.

Бож щити, що їх ніщо не може пробити, і списи, що можуть все пробити, одночасно існувати не можуть.

НОСІННЯ ПУРПУРОВОГО ОДЯГУ

Князь Хуань з Ці кохався в пурпуровому вбранні, і всі в його князівстві робили те саме. Це були часи, коли й за п'ять звичайних убрань не дістати було й одного пурпурового! Занепокоений таким станом князь Хуань звернувся за порадою до Гуань Чжуна:

— Що люблю я носити пурпурове, то люблю, нема де правди діти. Алеж пурпурова одіж надто дорога! А тут ціла країна закохалася в пурпуровому, і кінця цьому не видно... Що ж мені діяти?

— Якщо Ваша Світлість бажає покласти цьому кінець, то чому б не спробувати Вам самому перестати одягатися в пурпурове? А почтові, що оточує Вас, візьміть, наприклад, і скажіть щось отаке: «О, як же то нестерпно тхне від пурпурового кольору!»

— Отак я й зроблю! — зрадів князь Хуань. Якраз тут нагодився хтось із його свити, вбраний в пурпурове.

— Відступись но подалі від мене, — скривився бридко князь. — Запах пурпурового мені просто осоружний!

Того ж дня в палаці не стало нікого вбраного у пурпурове. Наступного дня не знайшлося вже нікого і в цілому князівстві. А на третій день в цілій країні не залишилося жодного чоловіка в пурпуровому вбранні...

БАГАТІЙ З СУНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

В Сунському князівстві був собі один заможний чоловік. Одного дня линула велика злива та й зруйнувала йому паркан. Син його тоді й каже:

— Якщо не полагодимо паркана, то конче вберуться до нас злодії. І старий батько сусіди сказав те саме.

Справді, коли осмеркло, так і сталося: чимало добра стратив дукатієї ночі!

Відтоді всі в його пограбованій родині стали визнавати мудрість сина. А на сусідового батька стали дивитися з підозрінням.

ЧОЛОВІК ІЗ ЧЖЕНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА КУПУЄ ЧЕРЕВИКИ

Один чоловік з князівства Чжен задумав купити собі пару черевиків. Перш за все зняв він собі мірку із своєї ноги. Однак, ненароком поклавши її під себе на стілець, він забув взяти її з собою, коли вибрався на базар. Аж уже вибираючи собі черевики, згадав він про неї.

— Ох, лишенько, забув я мірку прихопити! — промовив він, обернувся і пішов за нею додому. Та коли він повернувся, базар уже розійшовся. Так чоловік цей і лишився без черевиків.

Хтось потім запитався в нього, дивуючись:

— Чому ж ти не поміряв черевиків на базарі по своїй нозі?

— А тому, що я волю довіряти мірці, а не собі! — відповів той з переконанням.

З «Шо Юань»

ДЗІНСЬКИЙ КНЯЗЬ ПІН ДОПИТУЄТЬСЯ В ШИ КУАНА

Князь Пін з Дзіня говорив Ши Куанові:

— Вже сім десятків ось мені стукнуло. Хочеться мені почати вчитись, так боюсь, чи не запізно вже...

— Чому ж Ви не засвітите свічки? — відповів йому на те Ши Куан.

— І де це видано, щоб міністер кпив із свого володаря?! — обурився князь Пін, не зрозумівши його відповіді.

— Та хіба ж сліпий міністер посмів би насміхатися з свого князя? — чемно завважив Ши Куан. — Я просто чув, що хотіти вчитися у молодому віці — це немов би проміння сходячого сонця; у зрілому віці це схоже на сонячне сяйво у полудень; а в старому віці наука — як світло від засвіченої свічки. А що ж є кращим — світло свічки чи темнота?

— Добре говориш! — похвалив Ши Куана князь.

ДЗЕН, ВОЛОДАР ЧЖАО, ВИРУШАЄ ПОХОДОМ НА ЦІ

Чжаоський володар Дзен збирав своє військо в похід проти Ці. В наказі, що він видав, сповіщалося, що коли б котрийсь з його воїнів посмів щось висловити проти князевих намірів, цей воїн буде скараний на смерть.

Був серед воїнів один на ім'я Гун Лу, який, глянувши на князя, почав реготатися.

— Ти чого ото регочеш?! — примнув князь Дзен.

— Та пригадався мені один старий жарт, — відповів воїн.

— Якщо роз'ясниш його, нічого тобі не буде, а якщо ні, то помреш! — наказав йому князь.

— Під час збирання шовковиці, — почав Гун Лу, — сусід мій вибрався із своєю жінкою в поле. Побачивши серед дерев шовковиці дівчину, він погнався за нею, але дігнати не зміг. Коли ж він по-

вернувся додому, жінки своєї там уже теж не застав: у гніві вона його покинула. Так я оце й сміюся з того, що він залишився сам.

Вислухавши це, князь Дзен подумав: «Йдучи походом на чужу країну, я втрачаю свою власну країну. Це значить, що я залишуся сам».

Князь розпустив своє військо й повернувся додому.

СОВА СПІТКАЛА ГОЛУБА

Спіткалися якось сова з голубом.

— Ти куди це вирудилася? — питає голуб сову.

— Та збираюся переселитися на схід, — відповіла та.

— І що це тебе туди несе? — здивувався голуб.

— Та крик мій став осоружний тутешнім людям. Тому й вирішила я переселитися в східні краї...

— Якщо ти можеш кричати по-інакшому, то чого тоді подаватися на схід? Ти ж і тут могла би жити. А якщо не можеш змінити свій голос, то навіть якби ти й переселилася на схід, однаково люди тебе й там не полюблять.

У видавництві «Пролог» вийшла з друку і поступила в продаж

ПАНОРАМА НАЙНОВІШОЇ ЛІТЕРАТУРИ В УРСР

Упорядкування, вступна стаття й біографічні довідки

Івана Кошелівця

Книга має 368 стор. і містить вибір з поезії, прози і критики 25 авторів.

Ціна 2,95 ам. дол. або рівновартість в іншій валюті. В Німеччині — 10 нім. марок.

Замовляти у видавництві журналу «Сучасність».

ЮРІЙ СОЛОВІЙ: ЧИ ДІЙСНО «НА БЕЗРИБ'І І РАК РИБА»?

Що конечним є постійне пожвавлення на культурному фронті — загальновідомий факт; що для цієї праці у нас немає занадто багато рук, що кожну творчу одиницю у нас треба оцінювати вагою золота — є річчю безсумнівною. У мистецтві потрібне повсякчас поповнення свіжої крові. Німецьке мистецтво, приміром, — це не лише Дюрер, але й Марк, Бекман, Гофер, Бавмайстер, Нольде, Кубін, Кірхнер і майже незліченні кадри інших мистців минулого, сучасного і майбутнього, що своїми вкладами в культуру накреслиють місце і ситуацію німецької культури в ній. З українським мистецтвом, а разом з цим — з українською культурою, тому не в порядку, що певні псевдотворчі гасла заморожували рух процесу, віднімаючи в цей спосіб у нього можливість повного розгалуження, до чого мало прийти у великій мірі завдяки постійному запливанню нашої творчості світовими, насамперед західними, ідеями. Тут може виникнути дискусія, дискусія, на мою думку, на недискусійну тему; тому, щоб її оминути, зауважу, що ще й сьогодні більшість наших мистців і людей біля мистецтва руками й ногами захищаються від Заходу, звичайно, в ім'я претенсійного гасла, мовляв, наша духовність, наш досвід, наш діапазон ідей є самодостатнім. Це є очевидне обмежування, бо культура не має меж. І якось неконсеквентно ми називаємо себе модерною нацією, що є толословним, оскільки наше думання є радше старомодним, наш естетичний смак, в більшості зманеризований поверховим розумінням українського стилю з вишиваними рушниками, різьбленими хрестами, з тризубами включно, не вкладається в критерій сучасного мистецтва, а наша суспільство не перестає репрезентувати себе певним виявом соцреалізму (в національних кольорах), з одного боку (Шевченківські пам'ятники тощо), або банально перефразованим відродженням народного мистецтва (оповідають, що біля Нью-Йорку ставлять гуцульську церковцю; це очевидні симптоми склерози творчої думки!). Сьогодні, можливо, великою мірою завдяки нашій присутності на Заході, цю проблему вже дещо зм'якшено, все ж таки до ставлення собору треба тисяч цегли. Тому при читанні цього обговорення виставки Володимира Бачинського хай у читача не складається враження посмаку «ліквідації», скажімо, представника чужого нам напрямку чи невизнання нами можливості свіжого вияву для натуралістичного або реалістичного способу вислову в мистецтві, між якими в нерішучості вагається малярство цього мистця: тут проблема і загроза більшого формату, ніж малярство Бачинського. З при-

чин потреби збагачення виявів в культурно-творчому житті українців і з причин невиваженості у нас кількості творчих працівників (особливо в рядах наймолодшої генерації) виникає специфічна ситуація ворожого творчості погляду «крізь пальці» на абсолютну істину в мистецтві, що навіть на безриб'ї не можна рака вважати рибою; така чудесна метаморфоза з раком, якщо на іншому відтинку життя є припустимою, в мистецтві є неможливою. Ця наша льокальна ситуація впливає нездорово на мистців, бо в ній, з огляду на брак здорової конкуренції — змагу ідей, з огляду на брак традиції великих мистецьких принципів і критеріїв, з огляду на брак авторів — критиків і публіцистів мистецької проблематики, є всі дані для деморалізації мистця. Наш мистець не мусить важко працювати над собою і своїм мистецтвом, щоб стати явищем популярним: коли немає вимог, або якщо вони й є — то мінімальної якості і мінімальної напруги, — навіщо в такій ситуації надриватися. Для зледачіння мистців наші мистецькі організації, які в кожному випадку претендують на особливу увагу і місце в культурному процесі, виявили максимальну податливість, м'якість і толерантність, іронічним випадком — толерантність лише у відношенні до нездарности. — Виставки, що відбуваються під «крилом» цих організацій, є доказом вищесказаного.

Друга з черги самостійна виставка картин В. Бачинського, що відбулася в залі українського літературно-мистецького клубу в Нью-Йорку при кінці квітня ц. р., підтверджує з'ясовані вище погляди на ситуацію в нашому мистецтві. Бачинському, з огляду на його вік (йому 26 років), можна ще багато дечого вибачити, але, з другого боку, тут найвища пора, щоб остерегти перед нерозважністю, яка в його підході до об'єкту мистецтва під цю пору недвозначно таврує його методу; мистець є апостолом ідей свого мистецтва: Бачинський ступив на гору Олімп, відкрив рота і... Але про це нижче.

Вступ цієї критичної статті не лише йому належить, може йому в найменшій мірі; ці помічення не є найновішого видання, коли їх одначе на цьому місці висловлюємо, то саме тому, що Бачинський є одним із тих кількох молодих наших мистців, яким наш критик повинен просвятити увагу, бо його талант на ґрунті нашої назагал антитворчої атмосфери розгублений, і так він може занідіти. Бачинський талановитий, його талант радше пересічного формату, таланту у нього одначе достатня порція, що дозволяє дивитись на його присутність у мистецтві з деяким оптимізмом. Умова: праця, праця і ще раз праця. Дуже всестороння праця! Покищо він зарепрезентував себе наївністю і відсутністю всякого інтелектуального контролю.

Люди примітивні хотіли б бачити мистецтво без інтелекту, немає одначе сумніву, що без нього — інтелектуального контролю — ніякого мистецтва не буде; народне мистецтво і т. зв. примітивне мистецтво теж творилося на базі своєї мудрости, плеканой, може односторонньо, та все ж таки плеканой з чималою повагою і ваговитістю. Коли «матеріалістичний» мистець буржуазної Фляндрії (рябе

поєднання понять? Алеж ми наважуємось думати поза штивними рамками книжності) бачив одуховленою матерію довколишнього оточення, малюючи майже мікроскопічні деталі зовнішності речей (пилінки на метеликових крильцях, волоски на джмелю, рефлексії світла в росині тощо), цим вибором він зробив певне інтелектуальне рішення. Значить, не справа у тому, чи підете ви дорогами Данте через пекла, небесними ланами, світами абсолютної темряви чи світлих просторів, — ваше рішення, ваш вибір об'єкту зацікавлення може бути виміру натюрморту, китиці квітів, деревини чи скравка поля; не від формату проблем залежить в першу чергу вага мистецтва, а насамперед від чіткості і своєрідності відповіді на питання — проблему, яку перед собою поставив мистець.

Малярство Бачинського, представлене на цій виставці, не створює враження, що мистець виступає перед публікою з певною програмою, з певним творчим кредо; лише необізаному з справою глядачеві може заімпонувати студія жіночого акту, не більш як академічного порядку, композиційне аранжування якого, техніка, психологічна атмосфера і т. д. не виходять поза форми студії дещо зручнішого студента. І знову ж, коли деякі пейзажі мають дещо з біклінівського романтизму, «романтизм» цих образів сприймається одначе з недовір'ям, коли бачиш на сусідніх на цій виставці ландшафтах нерішуче залицання в бік імпресіонізму. Коли академічні студії, тобто праці, що зраджують уже претенсійність на фаховість, але в суті є ще продуктами чужого до творчості відношення, не повинні певний поріг переступити, — імпресіонізм і романтизм є вже світоглядами з русійною творчою концепцією, до якої, без жодних зобов'язань звичайно, слід ближче приглянутися. Малярство Бачинського безпристрасне, малярство, яким звичайно провінційні лікарі декорують свої почекальні. Навіть образам, з явним намаганням вскочити в світ фантазії, не краше судилося, — тобто в найкращому випадку згадані почекальні.

У чому справа? Що нам Бачинський хоче чи пак може сказати — покищо є секретом, і так довго, доки його малярство буде «анонімним», не може бути мови про мистецтво.

Стільки злого, але чи можна щось добре сказати про малярство Бачинського? Так, бо коли б такої можливості не було, не було б і цієї статтейки. Бачинський має малярську руку і око, а це важливе; йому треба розвинути творче нутро. Покищо менше думати б про виставки й евентуальні зарібки при таких нагодах, у чому теж вже є певна доза демагогії і для чого наш ґрунт, особливо під стріхами наших т. зв. мистецьких клубів, — сприятливий. Бачинський не поганий маляр, в деяких партіях його образів є навіть щось від легкості і прозорості «рубенсівської» техніки; він має шанси стати кращим за тих наших «віртуозів», що виступають на концертах з... пультами і з нот (!?) — він мусить одначе в майбутньому замислитися над народженням Бачинського-мистця.

*

Зразу після виставки картин Бачинського довелося оглянути іншу виставку, зааранжовану в нью-йоркському домі УВАН, виставку картин Петра Холодного (мол.). Як на виставці Бачинського, так і тут не помічаш того, що загально зветься творчою концепцією; хоча в Холодного в образі «Дівчина в хустці» є щось ніби шукання власної інтерпретації іконописного стилю, але оскільки цілість виставки радше рябіє сумішшю «ідей», «стилів» і «концепцій» — важко нам у цьому доглянути мистецьку плятформу. Побіжно хочу відмітити, що хоч його «іконопис» є кращим, шляхетнішим від того, на який ми звичайно натрапляємо у наших «модерних» церквах, я все ж таки не вірю, що у цьому знайдено розв'язку нашого модерного церковного малярства. В найкращому випадку, якщо це малярство уважати б одною з можливих розв'язок проблеми, йому ні в якому разі не можна присвятити всю орієнтацію.

«Ікони» Холодного драматичніші і прочищені від солодкової красивості інших наших «іконописців», вони теж не грішать недоладною націоналізацією стилю ікони, що в уяві деяких наших пань вироста до величини репрезентанта українського стилю, у чому засадничо виявляється дивовижне розуміння мистецтва і стилів національних.

Все ж таки це малярство (сучасний «іконопис») не має ніякої історичної вартости.

Модерністична спроба («Купальниці») Холодному не вийшла, а це підтверджує факт, що короткого гостювання на терені цієї проблематики не вистачає, щоби зрозуміти цілий її zakres; справа тут багато поважніша, як це на перший погляд «туристові» може здатися. Знайдення своєрідного способу «модерного деформування» вимагає копіткої праці і великих зусиль, стосованих роками. Бо тут справа власне не в деформуванні чи стилізації (яка в образі Холодного «Купальниці» не виходить понад модні стилізації краму 5-10-центових крамниць), а в здобутті сили для формування образних несподіванок, справа, як сказано, у формуванні нового, не лише духом, але і формою образу.

Мистця не повинно зобов'язути оточення, єдине, чим він мусить цікавитися — є його власна візія, якій він має право підкорювати все на світі з фізикою і мораллю включно.

Інші картини Холодного, картини в дусі збільшеного (магічного) реалізму, що тягне соки з флямандського малярства натюрмортів, мають малярську якість, та, на жаль, у них знову ж таки відсутня призма своєрідного холоднівського бачення, якої, приміром, більшості образів Гніздовського в подібній манері не можна відмовити. Ще й на цьому місці не завадить повторити, що в мистецтві не важливе, на який творчий шлях ідей зважитися, але дуже важливе, щоб такий шлях ви під собою відчували; не важливе — цю чи іншу техніку приймете, вибір певної філософської течії теж абсолютно по вашій стороні, і ніякі обставини не повинні вас до певного вибору принево-

лити, — але у кожному випадку важливе знайдення або, якщо хочете, відкриття власної призми бачення чи пак інтерпретації. Це означає, що в кожному річ, в кожному проблему, якої ви доторкаєтеся своїми творчими пальцями, ви повинні влити щось власне, щось особисте, бо в іншому випадку — шкода трудитись. Від цієї проблеми нікому не втекти, — ні молодому Бачинському, ні старому Холодному, ні тим, що творили в минулому, ані тим, що творитимуть у майбутньому. Це проста істина мистецтва, але вона з крицевого матеріялу; вона є на початку кожного мистецтва, вона повинна бути основою кожного критичного роздумування. Жоден сприт мистця не сміє притьмарити цю засадничу вимогу. Перш за все мусить бути позитивна відповідь на це питання.

Велику частину виставки картин Холодного покриває ландшафтне малярство. Воно (гогенівського кореня) шляхетніше від відомого українського «красвидного малярства», але знову не виستاє справжньої наснаги мистця, голосу з діяфрагми Холодного, щоб переконати нас, що саме у цьому малярстві Холодний найбільш особисто виявився. Треба йому визнати, що він у кожній породі свого малярства, окрім згаданого модерністичного стилізування, однаково розвиває певні якості — відчуття кольору, розуміння засадничих композиційних основ і добре застосування техніки, але в однаковій мірі робить скрізь той же «недогляд» — відсутньою є типова точка бачення.

*

Обидві виставки підказують подібний висновок: забагато напрямків, забагато стилів і жодний з них не доведений до повного і глибокого звучання. Пікассо має за собою декілька стилевих етапів, але тому що він геніальний, кожний з цих етапів є по-пікассівськи оформлений. У цьому сила мистця — в дуже різноманітних, але до кінця опанованих дерзаннях; ніхто не твердить, що шлях творення власного мистецького гасла є легким, але це єдиний шлях до шпилів Олімпу; не справа в намалюванні сотні картин, бо малювати — не проблема, але реалізувати нові візії, творити нові ситуації і відкривати нові естетичні пляни і можливості — є проблемою поважного мистця.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

ВЛОДИМИР П. СТАХІВ: КРИЗА «ІДЕОЛОГІЧНОЇ НАДБУДОВИ», ЩО ЇЇ ПОДОЛАТИ НЕ МОЖНА

За останні три-чотири роки в СРСР аж забагато говориться і пишеться про «подолання шкідливих наслідків культу особи Сталіна», при чому дослівно ніхто з відповідальних партійних керівників не спромігся уточнити, що саме треба розуміти під цим довговіддиховим і туманним щодо свого змісту окресленням. Ні президія ЦК КПРС, ні «віддані справі комунізму» партійні кадри досі не здобулися на відвагу просто та ясно сказати, що мова йде виключно про систему тотального терору, який реалізував Сталін при допомозі поліційного апарату, з одного боку, і партійного, з другого. Але на таку відвагу здобулися деякі кола творчої інтелігенції, зокрема її молода генерація, які в своїх мистецьких творах пробували назвати речі їх власними іменами. І тут треба шукати причину, чому за останнє півріччя весь партійний апарат змобілізований на те, щоб «посилити, підвищити і поліпшити ідеологічну роботу». З кінця 1962 року, тобто від т. зв. зустрічі партійних керівників з представниками творчої інтелігенції, яка мала місце в Москві 17 грудня, першочерговим завданням партійних кадрів є «зактивізувати політичну освіту і пов'язати її тісно з життям». І ніби на порух чародійної палиці дослівно по всьому СРСР відбулися тепер поширені пленуми центральних комітетів компартії союзних республік, пленуми обласних комітетів і так далі вниз по щаблях нескладної партійної драбини. Під окремим обстрілом опинилися партійні комітети республіканських творчих спілок та їх місцевих філіялів — письменників, композиторів, образотворчих мистців, працівників театру, кіноматографії тощо.

Хоч партія застерігається проти т. зв. «кампанійщини» в ідеологічній роботі, всі ознаки вказують на те, що таки йдеться про таку кампанійщину з її давно вже заялуженими штампами, пресухими цитатами і скучними та сірими фразами. Коли, наприклад, читати постанови червеного пленуму ЦК КПРС або липневого пленуму ЦК КПУ, присвячені виключно питанням «ідеологічної надбудови», то вони майже ні в чому не різняться від таких же постанов з літа 1958, коли обговорено «недоліки ідеологічної роботи» в тодішній Сталінській (тепер Донецькій) області УРСР. Бо що «нового» може сказати бюрократія КПРС та її територіально-республіканських філіялів у цій справі?

Вся партійна ідеологічна дискусія розгорілася тепер навколо питання «соціалістичного реалізму». Знову маємо до діла із заялуженим штампом. Та ж «соцреалізм» є одним з найклясичніших прик-

ладів для «шкідливих наслідків культу особи» — він породжений цим «культу» і впродовж майже 20 років був і далі залишається терористським засобом тоталістського режиму в усіх ділянках культурної творчості. Як, з одного боку, термін «культ особи» є тільки м'яким і неточним окресленням для поліційно-тоталістського терору, так, з другого — термін «соцреалізм» є таким же м'яким окресленням для терористського засобу в культурній творчості. Це відомо в усіх закутинах СРСР, передусім у колах справжньої творчої інтелігенції (може, також і в колах нижчих партійних адміністраторів від культури); не відоме воно, мабуть, тільки в колах західніх «експертів у радянських справах».

Останнім промовцем на червневому пленумі ЦК КПРС у Москві, що висловився в справах мистецтва, був народний артист СРСР — М. К. Черкасов. Він сказав, між іншим, таке: «Були часи, коли сфера нашого мистецтва була звужена, реґляментована особистими смаками однієї людини... Цей час давно минув» («Радянська Україна» від 22 червня 1963). Чи справді «минув»? Ідеологічна «кампанія» заперечує оптимізм Черкасова.

Аргументуємо: на грудневій зустрічі партійних керівників з представниками творчої інтелігенції секретар ЦК КПРС від ідеології, Леонід Ф. Ільчов, уже у вступі до своєї доповіді виразно підкреслив, що Хрущов та члени президії ЦК КПРС, «які в половині грудня 1962 відвідали Виставку московських художників у Манежі, присвячену 30-річчю Московського філіялу Спілки художників РРФСР... піддали суворій критиці формалістські роботи художників-абстракціоністів і скульптора Ернста Неизвестного». На перший погляд могло б здаватися, що тепер (парафразуємо Черкасова) «сфера мистецтва реґляментована колективними смаками кількох людей». Щоб не було непорозуміння щодо «колективних смаків», Ільчов якнайточніше зацитував вибух критики Хрущова: «... Не розумієш — намальовані вони рукою людини чи намазюкані хвостом осла» («Радянська Україна» від 23 грудня 1962). Ця фраза Хрущова переживується тепер різними доморослими «критиками» та «мистецтвознавцями», до речі, так, як понад десять і більше років тому переживувалися штамповані фрази Сталіна. Для діячів культури в СРСР справи стоять ясно: сфера мистецтва офіційно надалі звужується особистим смаком примітивів. І надаремно Ільчов силкується дementувати «чутки», що «знову почався похід проти людей, які шукають нові форми, нові шляхи в мистецтві». Бо для нього та йому подібних такі шукання є тільки «навмисно потворним зображенням радянської дійсности».

ДВА ОБЛИЧЧЯ ЧЕРВНЕВОГО ПЛЕНУМУ ЦК КПРС

Цей пленум має свою передісторію: вже в березні було офіційне повідомлення, що відкриття його призначене на 28 травня, яке згодом треба було перекласти на 18 червня. Досі не з'ясовано, чому він

був довготерміново заповіджений і чому дату пересунуено. Можна робити тільки більше чи менше правдоподібні здогади.

Поперше, президії ЦК КППС залежало, мабуть, на тому, щоб зорієнтуватися, яке враження викликала серед творчої інтелігенції т. зв. березнева зустріч партійного керівництва з представниками цієї інтелігенції; така орієнтація стосується також подібних т. зв. республіканських зустрічей, що мали місце впродовж квітня. Можна робити застереження, що з такими «враженнями» тоталістський режим не рахується і що він, не зважаючи на «рахунок втрат і зисків», намагається провести безоглядно і послідовно вже згори встановлену лінію. Здається, що ситуація в СРСР сьогодні не дозволяє застосовувати таку безоглядну послідовність, як це було за Сталіна. Сьогодні нагромадилося аж забагато кризових елементів (у тому числі також і зовнішньо-політичного характеру), щоб режим — так собі з легкої руки — міг робити те, що йому забагнеться. До того криза «ідеологічної надбудови» досягла була вже таких меж, що треба було зручно та якоюсь мірою обережно маневрувати. І хоч на всесоюзній та республіканських «зустрічах» безпощадно громлено т. зв. «абстракціоністів і формалістів» у мистецтві, режим таки не досяг свого, бо досягнути цього не міг. Просто тому, що ця криза розрослася до всесоюзних масштабів і промовисто виявила колосальну прірву між старшою і молодшою генераціями. Офіційні промовці на цих «зустрічах» намагалися заперечувати наявність такої прірви, мовляв, це є видумка та наклеп імперіялістичної буржуазії. Але зачасті заперечення доводять, що режим аж ніяк не легковажить цієї загрозової для нього проблеми, тим загрозовішою, що йдеться про генерацію, яка крокує на зміну теперішній. Заіснувалу прірву не можна обмежувати тільки колами талановитого молодого літературного та мистецького поповнення; ця прірва проходить через усі ділянки суспільного життя.

Подруге, червневий пленум ЦК КППС був скликаний і вів свої «наради» в задушливій для Москви атмосфері російсько-китайського ідеологічного конфлікту. Правда, в офіційних «інформаційних повідомленнях» та радянських пресових звітах про пленум ні атмосфера конфлікту, ні сам конфлікт не були конкретно апострофовані. Але читаючи матеріали пленуму, можна дуже виразно відчутти присутність «великого китайського брата» — присутність «китайських товаришів». Скликавши ідеологічний пленум напередодні великих дебатів з «китайськими товаришами», президія ЦК КППС хотіла, з одного боку, продемонструвати «ідеологічну згуртованість» кадрів КППС навколо її «ленінського ЦК», а з другого — підкреслити свою рішучу не поступливість супроти ревізіонізму в ділянці ідеології, в чому, до речі, її постійно оскаржують керівники КП Китаю. Коли Ільйов у піднесеному тоні заявив, що «мирного співіснування соціалістичної ідеології й ідеології буржуазної не було й бути не може», то мале слово «було» вказує, що це речення спрямоване радше на адресу Пекіну, ніж, наприклад, на адресу власних ідеологічних коєкзистенціалістів

або Вашингтону чи Ватикану. Два останні ніколи не ілюзіонізувалися міражами щодо можливості такого співіснування; а дехто з діячів культури в СРСР говорив тільки про «мирне співіснування всіх напрямків у мистецтві», маючи при цьому на думці радянське мистецтво. Ще на грудневій зустрічі з творчою інтелігенцією Ільїчов прочитав винятки з листа групи діячів літератури і мистецтва до ЦК КПРС, де було ясно сказано, що «без можливості існування різних художніх напрямів мистецтво приречене на загибель». З таким твердженням погоджується кожна здорово думача людина, а не погоджуються тільки нацисти і більшовики. Тому повторюємо: теза про неможливість мирного співіснування двох ідеологій була спрямована на адресу Пекіну, і то з позиції боронити себе.

На цьому місці пікантно ствердити, що кремлівські можновладці трактують свій «ідеологічний» конфлікт з Пекіном як «розбіжності між ЦК Компартії Китаю і Комуністичною партією Радянського Союзу та іншими братніми партіями» («Інформаційне повідомлення» про пленум ЦК КПРС від 21 червня, опубліковане, наприклад, у «Радянській Україні» від 22 червня). Отож треба звернути увагу на протиставлення: центральний комітет — якщо мова про Китай, і вся комуністична партія — якщо мова про СРСР; і не тільки вся КПРС, а ще й «інші братні партії». Дослівно так само висловлювався Сталін у 1948 році в конфлікті з компартією Югославії.

Обидва обличчя пленуму не були рівноцінно зафіксовані — пластично в усіх своїх нюансах зарисувалося обличчя, спрямоване на внутрішні, радянські, справи; щодо визначення другого, протикитайського обличчя організатори пленуму обмежилися скромно в своїх «інформаційних повідомленнях» тільки двома реченнями: а) «т.т. М. А. Суслов, Б. М. Пономарьов і Ю. В. Андропов виклали суть розбіжностей» у конфлікті з Пекіном і б) «всі учасники пленуму ознайомилися з розданим їм листом ЦК Компартії Китаю від 14 червня цього року». Лише три тижні після закінчення пленуму радянська преса опублікувала дуже гостру відповідь Москви на цього листа. З викладом «суті розбіжностей» трьох вищезгаданих секретарів ЦК КПРС, ні кадри КПРС, ні населення СРСР досі ознайомитися не могли, хібащо зміст відповіді Кремлю «китайським товаришам» покривається із змістом секретарських «викладів суті» цих розбіжностей.

Ми беремо окреслення «ідеологічний конфлікт» і «китайські товариші» в лапки, бо, поперше, цитатами із сфери ідеології маскується глибокі розходження суто політичного характеру — балансування сил великодержавного Китаю і імперіяльної Росії передусім на азіатському континенті, прагнення китайців ревіндукувати терени, втрачені в минулому столітті під тиском імперіялізму царської Росії; а, подруге, в московському зверненні «китайські товариші» захована велика доза верхоглядної іронії і хизування своїм термоядерним потенціалом та ракетною зброєю.

Л. Ф. ІЛЬЧОВ — КОМЕНТАТОР РАДЯНСЬКОЇ ДІЙСНОСТІ

Всі три останні виступи Ільчова на ідеологічні теми — під час грудневої та березневої зустрічей і на червневому пленумі ЦК КПРС — могли б навіть заслуговувати на те, щоб їх в цілому передрукувати на Заході, бо хід його думок чи не найкраще з'ясовує всю ситуацію в СРСР, і то на найважливішому та найчутливішому секторах радянського життя — у сфері політичної проблематики та її ідейно-програмової підбудови. Можна бути переконаним, що його «опуси» пильно простудіювало і далі студіює молоде поповнення підрадянського суспільства, бо в них без будь-якого «лакування» зображена радянська дійсність — її політичне безвихіддя та безперспективність. Не виключено, що колись Ільчова розкритикують за «навмисно потворне зображення» цієї дійсності. Доля Шепілова, «який приєднався до антипартійної групи Маленкова-Молотова-Кагановича», повинна б бути пересторогою для нього. Ільчов сів, так би мовити, на два крісла — в його мисленні (або краще висловившись, у його формулюваннях) є багато з «ревізіоніста», а ще більше з «догматика та сектанта».

Почнемо з другого. Він проти «анархічного розуміння свободи» і проти «абстрактного гуманізму»; він також проти того, щоб «невеличка група естетів... визначала завдання і напрям художньої творчості», але він за те, щоб це робила президія ЦК КПРС, тобто невеличка група циніків від влади. В його виступі є таке речення: «У нас є повна свобода боротьби за комунізм, у нас немає і не може бути свободи для боротьби проти комунізму». (Парафразуючи Хрущова, можна б запитати: подумане це речення здоровою головою людини чи намазюкане хвостом осла? Бо при чому тут поняття «свобода»?.) Вся його фразеологія відома з мовного арсеналу гітлерівського нацизму і складається зраження, що Ільчов докладно простудіював писання д-ра Йозефа Геббельса. Чи не відписав у нього Ільчов такі «золоті думки», як от «виховання любови і поваги до праці — це серцевина, становий хребет ідеологічної роботи» або «праця — вирішальний засіб удосконалення людини»? Чи остання фраза не нагадує цинічний напис на бараках нацистських концентраційних таборів «Арбайт аделът» («Праця ушляхетное»)!

Ільчов тужить «за старими часами», коли «злюдієві відрубували руку». Ця його ремінісценція є пересторогою для всіх тих, хто прагнуть до свободи не «за», а й «проти» чогось, скажім, проти мистецтва, реґляментованого смаками примітивна, тобто проти бездарностей соціалістичного реалізму, — пересторогою для тих, для кого гуманізм не потребує ні лакувальних, ні спотворювальних прикметникових окреслень. І не тільки «рубати» хочеться Ільчову та йому подібним, він також хотів би «випалювати». Ось один з багатьох «шкідливих наслідків культу особи» в його мисленні: «Треба в и п а л и т и

з свідомості людей холодний погляд на загальнонародну власність, як на казенне, чуже». А перед тим він широко з'ясував, що «багато людей» байдуже, а то й «злочинно», ставиться до соціалістичної та державної власності, мовляв, «адже не своє — казенне». Звичайно в таких випадках нормована мова вимагає окреслення «деякі люди», щоб затушкувати масовість явища. Але Іль'чов знехтував нормами і назвав речі їх власними іменами. І ця байдужість має місце в період будови комунізму людьми, які засвоїли комуністичну мораль! Протиріччя системи чи окомсамиллювання щодо успіхів «уже перемігшого соціалізму в свідомості людей»? На так поставлене питання Іль'чов, який наказує «творчо стосувати в житті принципи марксизму-ленінізму», відповіді знайти не може. Його рецепт: рубати і випалювати. Але так було і в «період культу особи Сталіна».

Одночасно Іль'чов кокетує з «ревізіонізмом», мовляв, у літературі «правдиво і сміливо викривається сваволя, що допускалася в період культу особи». Він є навіть за «критичним напрямом» у мистецтві, щоб «без прикрашення дійсності, злагоджування суперечностей, рожевої благодущности і міщанського самозаспокоєння» зображати життя радянської людини, радянського суспільства. Але такий критичний напрям повинен бути передусім «життєстверджуючий», щоб «не бити по самому радянському суспільству» і «не розхитувати та ослабляти соціалістичну ідеологію і соціалістичну культуру». Критичний напрям не сміє приводити до «творів очорнювальних, які сіють, недовір'я».

І так можна б на кількох журнальних сторінках розкривати протиріччя у виступах Іль'чова, в яких він постійно плутається. Не може й бути інакше, бо підрадянська дійсність, зокрема на культурному «фронті», є повна таких протиріч, створених безліччю Іль'чових всесоюзного, республіканського, обласного і навіть районного масштабів.

Але не можна без уваги залишити твердження Іль'чова, які стосуються проблематики «буржуазної ідеології імперіялізму» та її проникання в СРСР. «Головною ставкою імперіялізму, — говорить він, — є ставка на ідеологічні диверсії», щоб «врізатися в самісіньке серце комуністичної ідеології» і «захопити в полон нестійкі елементи». З'ясувавши найчорнішими кольорами кошмарну картину, як то «імперіялісти розширюють фронт ідеологічних диверсій... мобілізують усі засоби психологічної війни» і ведуть перегони «в ідеологічному озброєнні», він у своїх висновках не може позбутися агітпропського штампу, мовляв, «буржуазна ідеологія перебуває в стані безперервної, глибокої кризи». Тут з логікою «щось» не в порядку: або «глибока криза», або наступальність «на фронті ідеологічних диверсій». Цю нелогічність можна пояснити хіба тим, що «ідеологічна комісія ЦК КІРС», де головує Іль'чов, всіма силами намагається пришити кожному, хто відмежується від «принципів та метод» соціалістичного реалізму, податливість на впливи «буржуазної ідеології».

Дуже слизькою для самого Іль'чова, а для слухачів та читачів

його висновків мало переконливою є його полеміка з т. зв. «штампами мозкових трестів імперіялізму». Він сконструював собі такі чотири «штампи», щоб легше з ними полемізувати. Ось ці чотири тези:

1) «Ідеологи імперіялізму хочуть запевнити, що марксистсько-ленінська аналіза суспільного розвитку, дана на прикладі старого капіталізму, вже не відповідає картині сучасного світу. Хід історії спростував її, зробив теорії нелюдського капіталізму і гуманного соціалізму надбанням минулого». Цю тезу (Ільчов назвав її «штампом першим») підтверджує така цитата «одного з видних радників президента США»: «Як клясичний капіталізм, так і клясичний соціалізм були продуктами ХІХ століття і їх час минув».

2) «Сучасний капіталізм переродився, неначе знову народився і тепер він не знає ні соціальних конфліктів, ні пороків старого буржуазного суспільства, стер грані між клясами. Новий капіталізм дістав друге дихання і здійснив ідеали загального добробуту, рівноправності і свободи особи в умовах приватного підприємства».

3) «Соціалізм, ліквідувавши приватну власність, позбавив суспільство стимулу життєдіяльності і тому змушений вдаватися до тоталітарних метод, породив конфлікт між людиною і виробництвом, відкинув суверенітет споживача, нехтує матеріальними і духовими запитамі людей, придушує особу».

4) «Соціалізм і капіталізм, не зважаючи на їх корінну відмінність, розвиваються в одному і тому ж напрямі, а примусові економічні імперативи загального індустріального розвитку поступово приведуть до гібридизації обох систем, до їх синтези, до утворення єдиного мішаного суспільства шляхом внутрішньої зміни соціалізму і деякої модернізації капіталізму».

(Для ясності і більшої зрозумілості процитованого тексту, треба було залишити всі лапки, поставлені Ільчовим при деяких окресленнях, і викреслити додаткові слова в стилі «нібито». Припускаємо, що ніхто не засудить нас за таке «фальшування» чи «спотворення»).

Які аргументи протиставить Ільчов цим чотирьом тезам? Його «полеміка» жалюгідна. В кожній його репліці аж кишить від таких висловів, як от: «брехливе запевнення», «злонавмисні вигадки», «обдурювальні вигадки та нерозумні наклепи» і «демагогія, спекуляція та обдурювання». Справді, тільки жаліти можна такого «марксисталенінця», який аж ніяк не є в силі спромогтися на рівноцінну діалектику, не говорячи вже про якусь діалектичну логіку. Невже він потрактував усіх учасників червеневого пленуму ЦК КПРС як останніх йолопів? А як буде справа з «ідейно нестійкими елементами» серед молодшого покоління, яке (за його ж власним визначенням) «прагне виробити свій погляд на речі»? Не нам давати Ільчову поучення. Ми тільки констатуємо факт, що не треба бути аж «безвусим скептиком» чи «марфутом» (тобто «марксистським футуристом»), щоб переконатися в бездарності та квалості іль-

їчовської «аргументації», а разом з цим і «аргументації» всієї президії ЦК КПРС, від імени та уповноваження якої він виступав і виступатиме.

ВИСТУП АНДРІЯ Д. СКАБИ — ОДИН ПРИКЛАД З БАГАТЬОХ

Годі навіть найкоротшими словами проаналізувати окремі виступи всієї плеяди дискусантів на червневому пленумі ЦК КПРС. Обмежимося виступом Скаби, секретаря ЦК КП України з питань ідеології, бо це повинно цікавити українців зокрема. Промова Андрія Даниловича надрукована в цілості в «Радянській Україні» від 20 червня. Багато в ній низькопоклонности супроти Хрущова та Ільїчова, і це, здається, належить до ритуалу кожного партійного пленуму, щоб підкреслити «пошану до авторитетів», яка нібито ні в чому не подібна до «культу особи».

Скаба здобувся на відвагу «піддати суворій критиці» підручник «Історії СРСР» для 9 класи середньої школи, де «непомірно багато місця відводиться життєписам царів, князів та полководців». Подавши заголовки окремих розділів цього підручника і прямо назвавши їх «царськими розділами», він сконстатував, що «такий виклад матеріалу не підводить учнів до висновку про вирішальну ролю мас в історії», і поставив вимогу, щоб «радянські історики... нарешті створили справжній марксистський підручник, який би яскраво висвітлював історію...» Треба таки погодитися із Скабою, що підручник історії, написаний з позицій марксизму, був би вільний від російського великодержавного шовінізму і об'єктивніше насвітлював би люді з минулого України, як також і інших підрадянських неросійських народів. Можна б Скабі навіть порадити, щоб він доклав зусиль до перевидання писань такого історика-марксиста, як Матвій Яворський, що «неслушно став жертвою культу особи Сталіна». Цей пасус у його виступі був єдиним свіжим елементом у порівнянні з його промовою на квітневій зустрічі бонзократів КП України з представниками української творчої інтелігенції в Києві. Решта його виступу — повторення заявлених штампів, відомих уже скучних фраз, включно з оскарженням Івана Драча, Миколи Вінграновського та Ліни Костенко за те, що «деякі їхні твори... охоче були передруковані українським націоналістичним охвістям за кордоном». З цими передруками носяться і Микола Підгорний, і Андрій Скаба — як це окреслили б гуцули — «немов дурень із писаною тайстрою».

В цьому контексті занотуємо також виступи секретаря Башкирського обкому КПРС З. Н. Нурієва, і секретаря ЦК КП Казахстану І. Юсупова. Перший стверджує, між іншим, що «деякі башкирські письменники, особливо молоді, під виглядом боротьби з лакуванням дійсності почали непомірно згущувати барви, описуючи негативні сто-

рони життя». А другий «дав гостру відповідь», як пишеться в широкому повідомленні ТАРС від 19 червня, «наклепникам з буржуазної преси США та інших імперіялістичних держав, які виступають з брудними вигадками про Казахстан». Які це «брудні вигадки», ТАРС не повідомив.

Втомлений, мабуть, ідеологічною кампанійщиною Скаба аж ніяк уже не міг поновно заблестіти на липневому пленумі ЦК КП України, який мав місце в Києві 1 і 2 липня. Над ним тяжіли сірі шаблони, а всю суть кризи на ідеологічному фронті він маскував нудною загальщиною. До речі, таку оцінку ми позичили в нього самого, бо такими ж окресленими він схарактеризував агітаційно-масову роботу партійних організацій і виступи журналістів у пресі УРСР. Для Скаби вся ідеологічна проблематика була вичерпана на київській квітневій зустрічі з творчою інтелігенцією і на подібних зустрічах після цього в обласних центрах. А до того, що нового можна продумати в цій складній (а разом з цим і нескладній) матерії впродовж двох місяців? Про які успіхи доповідати, якщо їх немає.

Такими ж втомленими і нецікавими були і виступи Малишка, Касіяна, Левчука, Данькевича, Патона та міністра культури Бабійчука і секретарів обласних комітетів КПУ Соболя, Ляшка, Дрозденка, Шевченка, Куцєвола, голови Спільки журналістів України Лазєбника та інших. Не дивно, що й кореспонденти РАТАУ звітували про всі ці виступи втомлено та нецікаво. Всі без винятку, мабуть, сказали собі, що ідеологічна кампанійщина добігає свого кінця і що життя з своїми вимогами плистиме далі, тим більше, що в той час на Україні в повному розгарі йшли жнива і треба буде «виконати сільсько-господарські пляни щодо заготівлі хліба та інших продуктів».

На згаданому пленумі Микола В. Підгорний «велику частину свого виступу присвятив викладенню суті незгод між ЦК КПК і КПРС та всім світовим комуністичним рухом, до крайности загострених діями керівників КПК». Це був його прощальний виступ у Києві, звідки його «копнули вгору» до Москви — на пост одного з секретарів ЦК КПРС. Копнули також і теперішнього голову ради міністрів УРСР, Володимира В. Щербицького, що злетів униз — на пост секретаря Дніпропетровського промислового обкому, звідки він почав у 1958 році свою кар'єру в республіканському масштабі. Липневі персональні зміни в Києві вимагають окремої аналізи, для висновків якої сьогодні ще не вистачає достатніх елементів. Можна тільки здогадуватися, що між Підгорним, Казанцем і Щербицьким виникли конфлікти на невідомому нам тлі. Було б, мабуть, певного роду зазнайством твердити, що цим тлом були розходження в оцінці «кризи ідеологічної надбудови» на Україні.

*

Чи можна за Леонидом Федоровичем Ільїчовим, який на червневому пленумі ЦК КПРС виступив проти «жадаючих слави та успіхів бюрократів» у виробництві, сказати також і про бюрократів в ідеоло-

гії: «По шуміли і забули»? Чи можна повторити за ним також і про теперішнє «посилення, підвищення та покращення ідеологічної роботи», що, мовляв, «вигадає такий чинуша в кабінеті зобов'язання і задоволеній купається в шані; а настане час платити по векселях — вигадає нове зобов'язання»?

Треба бути свідомим того, що, не зважаючи на затяжну кризу на т. зв. фронті ідеологічної боротьби і на труднощі в подоланні цієї кризи і не зважаючи на елементи «шумихи» та «показухи» в цій боротьбі, російсько-більшовицький режим з безоглядною послідовністю вестиме далі наступальну кампанію на двох важливих відтинках цього фронту — проти релігії і проти націоналізму.

Цитуємо Ільчова:

«Релігія — головний противник наукового світогляду в середині країни, один з найживучіших пережитків минулого, від якого не звільнилися ще значні верстви населення... Треба протипоставити релігії бойову, наступальну атеїстичну пропаганду». (Самою «пропагандою» справа напевно не вичерпається).

«В нашій країні ліквідовано соціальну основу націоналістичної ідеології. (А як справа з «політичною основою»? — В. П. С.). Однак пережитки націоналізму живучі та цупкі, вони так чи інакше дають знати про себе і в наших умовах. Проявляються вони в різних формах. Їх можна помітити в прагненні окремих працівників урвати — треба чи не треба — більше асигнувань для своєї республіки... Тут і підкреслювання національної винятковості, ідеалізація минулого, культивування під прапором національних особливостей реакційних звичаїв та обичаїв. Тут і спроби затушкувати... соціалістичні традиції, економічні, політичні та культурні процеси, що згуртовують народи в єдину соціалістичну сім'ю».

Всім відомо, що Ільчов тільки повторив у цій ділянці все те, що досі було предметом обговорення та плянування на раніших пленумах ЦК КІРС. Можна бути певним, що на цих двох відтинках ідеологічної боротьби не буде ні «шумихи», ні «показухи», як їх не було й досі впродовж понад 45-річного існування більшовицького режиму.

**ВСЕВОЛОД ГОЛУБНИЧИЙ: ДИСКУСІЯ ДЛЯ ДИСКУСІЇ,
АБО ЧИ МОЖНА «ВИСКОЧИТИ З СЕБЕ»**

(Репліка Юрію Луцькому)

I

Почалася ця дискусія з того, що Марта Богачевська, «цілком ще молода, романтично настроєна дівчина, яка виховалася на символіці українських визвольних змагань, приймала американське громадянство».¹⁾ Вийшла вона на поріг гетто українського еміграційного, «США розкотили своє життя на всю широчінь» перед нею, і стало їй тоді ясно, що на самих тільки символах життя не стоїть, що «на жаль, кожна еміграція стає частиною або навіть і цілковито жертвою асиміляції». Зрозумівши, що все це — неминучість, М. Богачевська і вирішила, що «така проблема, як дві батьківщини, не існує». Вирішила і написала про цю неіснуючу проблему повну суперечностей статтю.

Постановка діалектики «двох батьківщин» під дискусію трохи збаламутила тих небагатьох, що сидять на паркані поміж ними, та життя, як ріка, текло собі тим часом далі і, хоч-не-хоч — вперто, як Юрій Соловій із Ігорем Костецьким, доводило: «Еміграція, хоч тільки й дрібнесенька часточка українства, все ж має потенційні можливості утворити з себе соціально-економічну, політичну й культурну цілість», е, так би мовити, «річчю для себе чи річчю в собі, чи як там».²⁾

Отака впертість емігрантів вивела професора Юрія Луцького з себе. Навіщо існують речі для себе і в собі, чи як там? «Дискусія все таки повинна відбутися»,³⁾ вирішив він, бо еміграція повинна собі усвідомити марність свого існування, повинна збагнути неминучість своєї смерті. Еміграційні оптимісти, мовляв Ю. Луцький, «не хочуть пам'ятати про факт денационалізації». У них є «повна відсутність інтелектуальної сміливості» дивитися неминучій національній смерті в вічі. А от якби емігранти були сміливими і свідомо пішли на на-

¹⁾ М. Богачевська, «Проблема двох батьківщин», «Сучасність», травень 1962, стор. 97. Наступні цитати в лапках — теж із цієї статті.

²⁾ Ю. Соловій, «Відвідина „На горі“», «Сучасність», листопад 1962, стор. 79.

³⁾ Ю. Луцький, «Ще до проблеми двох батьківщин», «Сучасність», березень 1963, стор. 108. Ця й усі наступні цитати взяті з цієї статті.

ціональне самогубство, — на «винародовлення», «асиміляцію» й «денационалізацію», — то тоді могло б трапитися чудо, можна було б воскреснути з мертвих, пережити «друге народження», реінкарнацію, чи як там, «можна використати денационалізацію» шляхом «духового збагачення в процесі денационалізації».

Щоб зрозуміти, про що професорові Луцькому йшлося в оцій діялектичній постановці питання про долю й роллю еміграції і щоб не дискутувати через непорозуміння, поставмо насамперед питання на-що він пропонує використати неминучу денационалізацію в спосіб добровільної денационалізації, нащо так сміливо закликає відмовитися від «завзятого продовження таборово-біженецького комплексу», зберегти нашу правду і культуру». Виявляється, що тільки для того, щоб досягти «єдиної заपुरки живучости національної культури», щоб «робити те, чого не може виконати українська інтелігенція сьогодні на Україні», щоб «віддати наш борг батьківщині» і не полягти «трупом безславним», «як писав Микола Куліш»...

«Смілива» ціль у Ю. Луцького, отже, ні трохи не відрізняється від цілі інтелектуальних боягузів з таборово-біженецькими комплексами, а запропоновані ним засоби для досягнення її є тільки семантичною (симптоматичною, не симпатичною, а далі переходить у «камбрбум») діялектикою. Чи ж є тут, в такім разі, привід для «глибшої критики, поважної дискусії чи гострої полеміки, сатири або навіть чисто аполітичного есею», до яких запросив читачів професор Луцький? Я гадаю, що ні. По суті тут могла б бути тільки дискусія для дискусії, бо дискутувати нема про що. З суттю того, що сказав Ю. Луцький, напевно всі згодні, як згоден і я. «Денационалізуватися для того, щоб зберігати націю» — це, на мою думку, і є те, що еміграція в дійсності робить, чи, точніше, що життя робить з еміграції. З пропозиції ж прискіпити цей процес нічого не вийде. Такі пропозиції рівнозначні до того, щоб комусь запропонувати вискочити з самого себе. Що вискочити з самого себе неможливо навіть і при найкращому бажанні, найліпше довели якраз статті Ю. Луцького і М. Богачевської: вони закликають до денационалізації й асиміляції, але самі зденационалізуватися й асимілюватися не в стані, бо, закликають робити чейже це все для «живучости національної культури», щоб віддавати «наш борг» таки одній «батьківщині».

II

Однак дискусію цю можна розширити на інші питання, що можуть бути цікавими тим, що кинуть світло на природу «національного питання» і на проблеми «асиміляції» взагалі. За предмет цієї дискусії можна взяти семантичну діялектику Юрія Луцького, наприклад. А висліди такої дискусії можуть бути корисними й для ук-

раїнців на Україні, а не тільки на еміграції, бо й там існує чимало плутанини в цих питаннях.

Що таке денационалізація й асиміляція? На мою думку, це — повне, стовідсоткове відречення від нації свого походження й перехід у лоно іншої нації. Денационалізація й асиміляція існують тільки тоді, коли для індивіда культура та історія його походження втрачають назавжди всяку вартість і про них він більше не згадує.

А Ю. Луцький зве «денационалізацією» й «асиміляцією», наприклад, те, щоб кличем еміграційної студіюючої молоді стало «не тільки (sic) українознавство, але й літературознавство, мовознавство, історія, філософія Заходу, докладне пізнання того, чим живе й дихає сьогодні Окцидент». Під «денационалізацією» і «винародовленням» він розуміє нічого більше, ніж тільки «пірнути в глибину західноєвропейської і американської культури», «зануритися в них з головою» і навіть («сміливість!») «втратити вид рідного берега» (тобто, що? Тільки перестати марнувати час на студіювання України?). Але все це — для того, щоб забезпечити «живучість» української культури, виконати для неї місію її озахіднення, окциденталізації (оксигеналізації, надхнення киснем і іншим «камбрбумом»). Простіше б про це все треба було сказати так: студентська еміграційна молодь, іди й вивчай для потреб України Захід! І з цим усі погодяться, бо більшість це якраз вже й робить, і нічого ні «сміливого», ні «винародовлюючого» у тому не бачить.

Правда, Ю. Луцький вживає терміни «денационалізація» й «асиміляція» подекуди також і в іншому, так би мовити — національно більш смертельному і, отже, вірнішому значенні, але й тоді з додатком гірчиці на десерт. Він, наприклад, твердить, що «на Заході культурний і політичний націоналізм не тільки певної „етнічної групи” (наприклад, українців), але й „автохтонного” населення» зникає, відмирає «повільною духовою смертю», вказує, що «у Північній Америці (США, Канада) повна денационалізація охоплює також „панівні національності” (англійці, ірландці, шотландці)».

Прочитавши це, можна подумати, що професор Луцький справді трошки вже «асимілювався», бо сприйняв, виходить, філософію «національного питання», яку залюбки пропагують на цілий світ американські націоналісти. Як наші студенти, що йдуть вивчати Захід, напевне скоро зауважать, американці себе націоналістами називати не люблять (і в цьому, як і багато в чому іншому, вони, до речі, помітно подібні до росіян). Американці вважають себе космополітами, всесвіт'янами, готовими щиросердечно приймати всіх у свої обійми, щоб всіма керувати й порядкувати, бо вони вірять, що до цього вони мають покликання: адже вони — ліберальні, позбавлені націоналістичних упереджень, відкидають згори всі ідеології та догми, націоналізм (навіть де Голля) вважають провінційним партикуляризмом, відсталістю і перешкодою для прогресу. Вони вважають, що як в Америці «нації» зливаються, то так має бути й в усьому світі. Гряде світова

держава, яку вони покликані збудувати і в якій вони гратимуть провідну роль, бо вони її будують.

Однак, повторюю, як наші заходознавці скоро це пізнають, весь цей американський «антинаціоналізм» є чистої води націоналізмом, і то не тільки в державно-політичному, а і в культурному, мовному і навіть побутовому сенсі. Європейці, що познайомилися з американцями після другої світової війни в себе вдома, вже це чудово знають, і вони з власного досвіду правильно переконалися, що ніякого відмирання націоналізму в Америці нема, а, навпаки, є його постійний зріст і розвиток.

Безперечно, Ю. Луцький має повну рацію, що націоналізм ірландський, шотландський, чи там квебецький в Північній Америці відмирає й відіме, але він повинен був уточнити, що асиміляція емігрантів означає не відмирання націоналізму взагалі, а тільки перетворення одного націоналізму в інший, в американський, і що так само українці, що схотіли б «поринути з головою» в американську культуру настільки, щоб взагалі нічого не мати спільного з Україною, повинні були б стати американськими націоналістами, бо інакше їхня асиміляція була б засадничо неповною.

Але відійдімо від питання, в що перетворюються і перетворюються асимільовані імігранти в Америці, і повернімося до твердження Ю. Луцького, що коли американці та канадці англійського, ірландського чи шотландського походження «не мають майже нічого спільного з сучасною культурою Англії, Ірландії чи Шотландії» (що — правда), то це вже і значить, що вони денационалізувалися та асимільувалися. Це ще не зовсім так. Значна частина американського і канадського простолюду, соціально-економічно та культурно принижених верств — безперечно, так, але вищі суспільні верстви у США і Канаді становлять собою окрему соціологічну проблему. Вищі верстви, хоча і відмінні культурно та мовно від сучасної культури країн свого походження, все ж уперто зберігають традиції свого походження та інтелектуальний зв'язок з історією і сучасним своїх колишніх батьківщин. Президент США побував недавно в Ірландії, ясна річ, не тому, що він — культурно ірландець, і не виключно тому, що йому потрібні голоси ірландських американців на наступних виборах. Фактом бо є, що він знав і цікавився своїм походженням ще далеко перед тим, як навіть мріяв стати президентом США. Також відомо, наприклад, що провідні кадри американського дипломатичного корпусу, як і взагалі вся «впливова аристократія» у Вашингтоні, належить і набирається з ексклюзивних клубів і товариств тих, що походять з «Мейфлавера» і від інших перших англійських пілігримів. Окремо існують впливові клуби тих, що походять від перших голландських поселенців, від гугенотів тощо. Італійці, а навіть євреї, не кажучи вже про українців, до цих «сегрегованих» клубів і на поріг не допускаються. Чи можна сказати, що ці «гетто» є асимільованими американцями? І так, і ні. Очевидно, можна, але не в абсолютному сенсі.

III

Взагалі терміни «асиміляція», «денаціоналізація» і т. п., мені здається, ніколи не мали точного змісту і останнім часом мають тенденцію або стати абсурдами, або уточнитися. В минулому столітті, коли вони виникли, вони сьак-так стосувалися ще до вихідців із соціально-економічно та культурно принижених верств суспільства, людей, що звали себе «тутешніми», «християнами» тощо. Як на крайню протилежність до цього, можна зараз вказати на сучасних співробітників Організації Об'єднаних Націй. Більшість з них, і то не тільки такі, як покійний Даг Гамаршелд, а навіть і санітарки, що прицеплюють дітям віспу в Танганьїці, є політично лояльними насамперед до цього «світового уряду», а в культурно-побутовому й інших відношеннях — цілком здатні пристосовуватись, вживати мову, одяг їжу, жити і працювати в будь-якій країні світу. Однак поруч з тим вони ні трохи не перестають бути національно свідомими шведами, як той же Даг Гамаршелд, французами, євреями, американцями чи поляками.

Але візьмим, замість крайностей, пересічності. З ростом освіти у кожної пересічної людини з часом зростає зацікавлення до самої себе, до свого походження і свого оточення. Зростає також природна потреба, бажання належати до груп собі подібних, і то за інтелектуальними, психологічними, а не чисто утилітарними ознаками. Це сьогодні недвозначно визнає психологія, а також соціологія й антропологія. Саме в рості пересічного рівня освіти протягом останнього півстоліття і слід вбачати головну причину зросту національної свідомости широких народних мас і загострення «національного питання» в усьому світі, зокрема «пробудження із сну» колоніальних народів Азії та Африки. Носіями націоналізму серед цих останніх скрізь виявилися «асимільовані» абсолюенти Оксфордів та Сорбонн, від яких їхні європейські й американські «асимілятори» ніколи нічого подібного не чекали.

Головним носієм націоналізму завжди і скрізь була й є інтелігенція, а із зростом кількості та якості інтелігенції відбувається не процес асиміляції чи зникнення націй, а, навпаки, пробудження їх до самостійної історичної творчості. У зв'язку з цим спостерігаємо навіть і в Америці останнім часом доволі цікаві, небувалі явища. Поперше, з ростом пересічної освіти американського чи канадського народів помітно формується і зростає їхній націоналізм. Подруге, сучасне пробудження негрів у США до боротьби за здійснення своїх прав спричинене головним чином зростом освіченої верстви серед них, появою в них значної кількості вчителів, священників, правників, журналістів і письменників. І навіть посилення проф. Луцького на приклад американських індіан, чия духовність і національність, мовляв, вмирає в ізоляції від західної культури, більше правді не відповідає. Я можу назвати найновіші антропологічні та соціальні дослідження, що науково і статистично доводять, що процес вимирання й винародовлен-

ня індіан у США припинився років 15-20 тому, і тепер існує відворотний процес їхнього відродження. Приріст індіанського населення тепер більший, ніж у білих американців, зростає їхня економічна активність, політична самосвідомість, і вони все більше й більше стають до боротьби за свої права. Дослідники твердять, що вже існує індіанський націоналізм і що незабаром Америка буде переживати появу індіанського руху, який якщо не по численності й силі, то по характеру буде таким, як і сучасний негритянський рух. Причини? Все ті самі. За останні роки на індіанські резервації повернулося чимало індіанської молоді, яка спочатку покинула американські середні школи, а останнім часом і коледжі та університети. З'явилася індіанська інтелігенція — вчителі, лікарі, правники. Вони повідкривали на резерваціях свої власні школи та організації, де вчать індіан, з одного боку, усіх предметів і дисциплін, що потрібні в сучасній цивілізації, а з другого — своєї індіанської історії, мови, культури.

Отже, на тлі цих фактів я формулював би обережніше за Юрія Луцького твердження про те, що, мовляв, в Америці національне питання зникає і наступає «повна денационалізація». Так воно ще далеко не є. Вихідці з індіанського та негритянського «гетто» з голсовою «пірнають» в американську культуру, але, правда, «свого берега» з виду не гублять, повертаються до своїх «гетто» назад і, приносячи з собою ту набуту культуру, за її допомогою відроджують і стимулюють свої «гетто» до історичної творчости. Ясно, що в цьому випадкові національне питання тут тісно переплітається з расовими відносинами, але, з другого боку, помилково думати, що тільки колір шкіри тут робить усю різницю. Негри, не кажучи вже про індіан, є не тільки расово, а й етнічно, культурно і навіть трохи мовно відмінні від білих американців, і слід думати, що навіть і при ідеальній «інтеграції» (якої ще США далеко не скоро досягнуть) негритянське чисто національне питання ще існуватиме в Америці. За це промовляє хоч би й приклад Гаваї, де расова толеранція і соціально-економічна та правна інтеграція майже ідеальні, але національні і культурні, мовні і релігійні окремішності гавайців місцевого, американського, японського, китайського та філіппінського походження продовжують зберігатись.

IV

В дійсності «національне питання» виявляється далеко складнішим явищем, ніж то уявляли собі вчені минулого століття, коли будували свої механістичні теорії про грядуче «злиття» мов і націй, про перетворення людей на якусь сіру отару однакових, хоч і високо розумних, овець і баранів чи казармову масу уніформованих роботів. У наш час такі «теорії» життя випихає поза межі науки. Досі бо в дійсності процес був таким, що національні суспільні групи змінювалися в процесі свого розвитку, перетворювалися, але не зникали. Майже всі

племена і народи, що досі зникли з лиця нашої планети, зникли в наслідок того, що були фізично знищеними завойовниками. Без фізичного насильства, без державної політики, скерованої на «злиття» націй, ніякого нормального, мирного, природного процесу злиття націй на землі ще не помітно.

Нормальний процес національного (культурного, мовного) розвитку людства в цілості можна б найпростіше вияснити хіба за допомогою порівнянь, хоч вони завжди і спрощують всю складність проблеми. Людство в своїй історії тече ніби велетенська ріка, що годується і наповнюється сотнями й тисячами приток та струмків, що вливаються в неї звідусіль. Але вода в тих притоках є різноманітною за складом. Крім того, в історичні епохи ці притоки не вичерпуються самі по собі (в метаісторичні, геологічні періоди — інша справа), хоч русла свої поволі міняють. Тому ні велика ріка, ні її притоки ніколи не зупиняються текти. Їхні джерела бо — невичерпні. Але ніколи в одному місці (себто календарно-історично — в той самий час) вода в тих річках і притоках не є однаковою. Не є бо вона тією самою в кожній притоці зокрема, бо кожна притока в свою чергу є річкою, тільки меншою, з своїми власними притоками і т. д. Двічі, як кажуть, в тій самій воді у річці скупатися не можна.

Але це порівняння людства і націй з рікою та притоками ще є недостатнім, бо воно лише двовимірне — в часі і просторі. Додаймо до цього ще третій вимір, візьмим на статичну хемічну аналізу пробу самої води. Уявімо, наприклад, що в нашу пробірку весь час вливається все нова й нова вода, яку ми аналізуємо, а стара витікає. Тоді розчин у нашій пробірці, хоч сама пробірка й статична, не має ніколи постійного складу. До нього вливаються різні речовини, частина їх розчиняється в тому розчині цілком (себто «асимілюється»), а інша частина тільки зміщується, продовжуючи зберігати свої окремі властивості (існує ніби в «гетто»). Але навіть якби й усі речовини в нашій пробірці завжди безслідно розчинялися, то склад розчину у висліді все одно продовжував би безперервно мінятися, перетворюватися все в новий і новий розчин, почасти із складом минулим, а почасти з новим, що щойно притік. Пробірка з оцим розчином, коли хочете, і є нація, що заселює певний куток на нашій планеті, і є те «гетто», до якого припливають і з якого відпливають різні елементи культурного та мовного «розчину» і яке міняється через те, але продовжує існувати на своєму місці.

Старі теорії національної асиміляції не розуміли зміну субстанції як динамічний процес розвитку і як процес константного, статичного перетворення. В них зміна, перетворення приймалися за абсолютний кінець, а не за безконечний початок нового. Коли відмірали шаравари чи козацькі оселедці, то і українці, і їхні «асимілятори» думали, що то назавжди вмирала українська нація. Коли виходила з ужитку сотня чи тисяча застарілих слів у мові, вважалося, що мова на таку кількість слів збідніла і що, отже, вона відмирає. Але при цьому не

помічалось, що та мова за той час, може, придбала з дві-три тисячі нових пожиточних слів. Коли частина тих нових слів виявлялася подібною до слів у чужих мовах, то теж вважалося, що наступає злиття мов, але при цьому забувалося чи не добачалося, що ті слова чужого походження тільки подібні, а не тотожні з чужими, що вони вимовляються інакше, вживаються в іншій граматичній структурі, закріплюють собою і зберігають вжиток старих, зв'язаних з ними чи допоміжних слів, і, отже, збагачують, а не збіднюють сучасну національну мову, хоч і роблять її відмінною від мови минулого.

Це так, коли говорити про нації, закорінені в своїх батьківщинах. Але подібні, хоч і значно прискорені процеси змін переживають і еміграційні «гетто». Відірвані від національного кореня своїх батьківщин, вони змінюються швидким темпом і під сильнішим впливом чужого оточення, ніж їхні нації на батьківщині, навіть і тоді, коли вони мають міцний зв'язок із своїми батьківщинами і навіть доплив нових імігрантів звідти. Різниця між ними і їхніми батьківщинами з часом все збільшується, ясна річ, а різниця між ними і їхніми новими батьківщинами з часом все зменшується. Однак і вони, ці еміграційні «гетто», в умовах вільного суспільства, де нема над ними безпосереднього політичного насильства, не зникають безслідно, не зливаються з оточенням на всі сто відсотків навіть після дуже довгого часу.

Професор Луцький все це ніби визнає, бо говорить сам, наприклад, про «довге фізичне животіння» еміграційного «гетто». Йому тільки не до вподоби власне оте «фізичне животіння». Він хотів би, щоб еміграція «екзистувала», чи що, — кажучи мовою екзистенціалізму. Це, звичайно, добре побажання, добре було б, якби так було, але Ю. Луцький і цим невдоволений, бо каже, що «кожна еміграційна література живе двома-трьома поколіннями», а це, мовляв, надто короткий час, щоб йому присвячувати своє життя і творчість. Тому, доводить Ю. Луцький, таке-от видавництво, як «На горі» І. Костецького, «е ще сьогодні можливим», а «завтра стане зовсім неможливим». Можна запитатися, а що з того? «Завтра» зникне не тільки «На горі», а й екзистенціалізм на лівому березі Сени, і багато ще іншого з того, що, може, сьогодні становить вартість. Зникнемо «завтра» і ми з Ю. Луцьким, і ціле покоління наших сучасників, а після нього — й наступне покоління, і так далі *ad infinitum*. То що з того, повторюю? Чи Ю. Луцький припускає, що коли не «На горі», то щось інше може бути безсмертним? Якби могло в нас бути щось ліпше за видавництво «На горі», то воно вже було б або буде й так, але закривати для цього «На горі» потреби немає.

Ю. Луцький помиляється, коли вважає, що на перешкоді до піднесеної нашої «екзистенції» стоїть саме лиш наше «гетто», яке треба конче зруйнувати. Поперше, «гетто» є природними явищами, їх ніхто не зможе знищити доти, доки вони не відживуть самі свого життя. Подруте, далеко-далеко не вся наша студіююча молодь є в стані і має змогу покидати «гетто» і «поринати з головою» в американське

чи канадське суспільство. Часто є так, що дно в даному місці є дуже неглибоке і поринаючий б'ється головою об мілину. Бувають і інші обставини. Нарешті, потрібне, лише справді нечисленні одиниці з-поміж тих, хто пориває усі зв'язки з «гетто» і «впірнає з головою» в західну культуру, виявляється в стані виплисти й «екзистувати» на її поверхні, щоб з неї впливати на культуру українську і робити те, чого не може робити інтелігенція на Україні. Багато таких зміг би Ю. Луцький назвати? Отже треба мати конкретнішу уяву про все те, що ставиться під дискусію, та ще й з таким запалом.

V

Нарешті, якщо так реалістично уточнити і звузити предмет дискусії до заохочення тих тільки кількох, ще фактично не існуючих, але, може, можливих одиниць, що могли б, поринувши з головою й не вдарившись об дно, виплисти на поверхню океану західної культури (що, я цілком згоден, принесло б Україні певну користь), то тоді б варто ще звернути в дискусії увагу й на те, що то таке ота «західня культура» і «західня духовість», в які Луцький закликає «поринути з головою». В своїй статті він це питання ставить, але відповіді на нього не дає. Він тільки з піететом кількакратно натякає, що те «західне» — щось таке вищевартісне і апріорно гарне. І хоч ніби «сміливо» виступає він проти всіх наших «старих традицій», проте традиційно повторює, що до пізнання тієї «західної духовости» «так уперто прагнули кращі уми нашого минулого».

Я однак агітував би тих одиниць, хто має бажання й змогу «впірнути, щоб виплисти», якщо впірнати, то впірнати вже не в західну, а в світову культуру та загальнолюдську духовість. Бо з поверхні світової культури вони побачили б, що нічого такого вищевартісного у «західній» культурі немає, що якісно вона нічим не краща від культури «східної», скажім, індійської, китайської чи арабської. А якби вони побачили, що, врешті-решт, усі культури на світі по-своєму гарні і в суті рівновартісні і що не існує критеріїв чи мірил, щоб довести об'єктивно, що одна культура вищевартісна, а друга — нижчевартісна, то тоді б вони раз і назавжди зрозуміли, що й українська культура нічим не гірша від будь-якої іншої культури на світі. Не гірша і не ліпша, а в суті рівновартісна. Не гірша і не ліпша, а інша, та й усе. Тільки й того, що вона — малознана, мало вивчена навіть самими українцями, а тому й мало поширена.

Я не бачу жодних якісних елементів в «західній» культурі, які б не існували в культурі «східній». Коли хоче, екзистенціалізм пропагували буддисти в Індії ще 1 200 років тому, а дадаїстська поезія існувала в Китаї ще перед народженням Христа. А гуманізм, яким так розчванилося середньовічне християнство в Європі, пропагувався конфуціанами 2 000 років перед тим, як це слово стало відомим європейцям.

Що цивілізація на Заході тепер більше розвинута, ніж цивілізація на Сході, це інша справа. Зокрема освіта, шкільництво, засоби комунікації тут більш поширені і існують довший час і в масових масштабах, а це й сприяло поширенню здобутків західньої культури серед широких мас населення. З оцієї кількісної переваги, з більшої відомости західньої культури серед західнього суспільства й зродився міраж нібито якісної вищости її над цілим світом. Однак у наш час все більше і більше поширюються знання і про східні культури, бо західні засоби цивілізації стають здобутком усіх народів на землі. Тому не може бути сумніву, що незабаром вартості східніх культур стануть відомими світові не менше, ніж тепер є відомими вартості та здобутки західньої культури. Тоді згаданий міраж зникне назавжди.

Тим часом, доки в світі оце досі панувало незнання всіх інших культур, крім західньої, доки німець чи англієць, француз чи чех, що мав хоч кількаклясну освіту, зустрічався лише з неписьменним китайцем чи індонезійцем, у представників Заходу народився та розвинувся шкідливий патос зазнайства щодо своєї власної культури, виник напівписьменний, середньошкільний, а то й нижче, націоналізм і шовінізм, що вважав усі інші культури нижчими та гіршими за свою. Оці свої недовчені поняття Захід спромігся тимчасово накинути іншим народам нашої планети, не раз і силою зброї втовкмачував їм у голову комплекс власної меншевартості і поклоніння перед західнім «культуртрегерством». Оцій «західній духовості» надходить кінець, але вона ще існує.

Взагалі, на мою думку, варто мати збалансований погляд на всі культури і духовості, варто вивчати і бачити межі національних вартостей усіх націй і з пошаною та толеранцією, і з скептицизмом та гумором ставитися порівну до всіх, визбутися комплексів вище- і нижчевартості, бо тільки тоді стане безповоротно ясним, що то таке своя нація та культура і де вони є.

Вийшла з друку нова книга в-ва «Пролог»:

Юрій ЛУЦЬКИЙ

ЛЕГКОСИНЯ ДАЛЬ

Ваплітянський збірник

Книга розміром на 10 друкарських аркушів великого формату містить твори, листування, документи колишніх ваплітян: М. Хвильового, П. Тичини, В. Сосюри, О. Довженка, М. Бажана, М. Куліша, А. Любченка. Значна частина матеріалів публікується вперше. 20 ілюстрацій на окремих вкладках.

Ціна — 3,50 дол. або рівновартість в ін. валюті. У Німеччині — 12 нім. марок.

Замовляти в нашому видавництві.

СПОГАДИ

ЄВГЕН ОНАЦЬКИЙ: ПО ПОХИЛІЙ ПЛОЩІ

17 грудня 1919

Бачив сьогодні телеграму, якою відкликано Антоновича. Підписав її «директор Багріновський». В ній між іншим повідомлено, що «з 1 грудня платню членам місії зменшено на 50%. Потрібні інструкції привезе секретар Єремійв».

Шебедев, мабуть, на основі інформацій Перепелиці, оповів мені багато цікавих речей. Поперше, ніби мають скасувати всі пресові бюро і всю інформативну працю передати одному бюрові в Женеві. На його чолі мав би стояти Д. Донцов, що вже не їде до Італії. Це бюро було б дитиною бар. Василька і служило б головне Василькові, що тепер є послом у Швейцарії на місці Лукасевича. Був проєкт передати всі пресові бюро кооператорам, що мають гроші, але кооператори відмовилися, і тепер ніби тільки Перепелиця, під впливом Шебедева (обидва колишні російські есери, і Шебедев відомий Перепелиці як один із основоположників партії), схиляється до цієї думки. Міністерство закордонних справ має тепер у своєму розпорядженні ніби тільки 760 000 франків, а кооператори — 32 мільйони франків та, крім того, наших гривен на 200 мільйонів.

Незабаром має відбутись у Відні засідання наших фінансистів з участю А. Сербиненка, Пилиповича, Мартоса, Супруна, Перепелиці, що їде завтра до Відня, та ще декого. На цьому засіданні мають остаточно вирішити справу дальшого існування пресових бюро. Галіп попросив мене написати якнайскорше доповідь про необхідність утримати наше прес-бюро, представивши все, що вже було зроблене і що ще має бути зроблене.

Коли б кооператори погодилися взяти на себе утримання пресових бюро, це був би найкращий вихід, бо дало б більшу свободу руху, відірвавши їх від офіційних посольств.

Антонович, як каже Шебедев, почав відразу контракцію проти Єремійєва і надіється, що ще буде зверху... Його ж змістили, навіть не запитавши пояснень. До того ж Дорошенко — колишній гетьманський міністер. І, зрештою, парламентарні справи в Італії пішли так добре, що вони, мовляв, якнайкраще виявляють успіх дипломатичної діяльності Антоновича.

Написали знову Мірні, що не мають великої надії дістати гроші для французької місії, бо на наші гроші накладено арешт... От тобі й маєш!

Сьогодні був у мене доцент римського університету Рафаель Кор-

со, спеціаліст з міжнародного фолкльору й етнографії. Він спочатку шукав мене в місії, але бідолаха так мізерно виглядає і так бідно одягнений, що портє не пустив його на парадні сходи, де ліфт, а спровадив на чорні... На мене він справив дуже миле враження. Прийде до мене завтра ввечорі знову, і ми разом будемо щось писати з українського фолкльору.

Вчора ввечорі в нас були Мазуренки. В. Мазуренко оповідав, що він учора мав перебрати справи від Антоновича, але Антонович заявив, що він справ не передаватиме, бо не вірить телеграмі й жде її підтвердження. Не далі як три тижні тому Петлюра й Старосольський прислали йому через Севрюка листи з подякою за його діяльність, і тому ця телеграма з міністерства, коло якого походив Єремійв, не має особливого значення.

На це Мазуренко ніби пригадав Антоновичеві, що свого часу до уряду пішли дві доповіді про діяльність місії — одну повіз Севрюк, а другу Єремійв. Антонович навмисне затримував різними проволоками, щоб Севрюк устиг обробити його справу в Кам'янці, і на це, мовляв, у Єремієва є різні докази, які він звичайно і представив. А в цій другій доповіді є речі, за які Антонович, навіть і діставши подяку, міг би злетіти з посади. Тому Мазуренко думає, що телеграму дано за згодою Петлюри.

Дивно, що Антонович, який постійно твердив мені, що він уже кілька разів подавався до димісії, тепер так тримається свого місця.

Місія для полонених Севрюка перейшла сьогодні з Гранд-готелю до готелю «Росії і Британських островів», при вул. Бабуїно, коло п'яцца дель Попольо. Що українська місія перейшла до готелю такої назви, це, як зауважив Лучинський, скидається на поганий жарт. Особливо, коли прийняти під увагу, що місії треба ж мати діло з нашими полоненими — простими людьми, дуже чуйними на зовнішні форми.

Переїхали з Гранд-готелю ніби тому, що «голос народу» того вимагав, але й другий готель, як кажуть, не дешевший від першого. Та ще й така назва, що в поточній мові звичайно обмежується самою «Росією» без «Британських островів»... Зрештою, якщо справа йшла про поступки громадській думці, якій здається, що місії для военнополонених не слід викидати гроші на гранд-готелі, то Севрюк скоро виявить, що розкидати українські гроші тисячами можна й без гранд-готелів...

Парфанович, діловод місії Севрюка, одержав від свого батька листа, в якому той просить його залишити місію та вертатися додому, бо, мовляв, батько вже дістав назад свою попередню посаду в Галичині, а про місію так погано говорять, що він там може втратити своє чесне ім'я. Саворен, швайцарська машиністка, казала Ніні, що Парфанович уже заявив І. Коссакові, що не хоче більше служити в місії.

Тим часом прийшов о. Сембратович, якого призначив д-р Окопенко,

уповноважений Українського Червоного Хреста за кордоном, для праці серед полонених.

Севрюк йому заявив, що д-р Окопенко — йому не начальство, і тому він призначення о. Сембратовича вважає незаконним. Проте, не маючи нічого особисто проти о. Сембратовича, він може охоче прийняти його до себе на службу.

Таке оповідав мені сьогодні Лучинський. Той Лучинський все знає. Знає він і біографію о. Сембратовича, що, мовляв, довго жив в Італії, дуже добре опанував італійську мову, і його в Ватикані не те що кожний кардинал чи прелат, кожний служка знає... Це, мовляв, людина енергійна і цікава. До війни був якось зв'язався з деякими представниками канадського уряду і переправляв у Канаду українських емігрантів — все молодих людей призивних років, що уникали військової служби. Зрештою, австрійці цю компанію розкрили, деякого заарештували і засудили, а о. Сембратович якось вийшов сухим...

Він уже давно мав приїхати до Риму, але ані в Відні, ані в Інсбруку, ані в Швейцарії йому не давали візи. І так він добився (без віз?) аж до Парижу, де, нарешті, й дістав візу до Італії, проживши там місяців зо два.

— А проте, хто зна, чи не приїхав він часом і без візи, бо, як казав о. Бон, тепер через італійський кордон легко перейти і без візи.

До речі, про о. Бона. Католицький чи греко-католицький священник, що ніколи в сутані не ходить, — ба, навіть її не має. Представник України при Ватикані, який там ніколи не буває (Лучинський запевняє, що не хоче себе там українством компромітувати, але я цьому зовсім не вірю). На іменинах А. Чехівського, де ми не могли бути, бо Ніна саме була хвора, був підвипив, скинув сюртук та — як занцював!

Темпераментна людина!

Мазуренчиха, як тепер виявляється, страшенно не любить Антоновича і вчора його при мені всіляко ганьбила. Докоряла Мазуренкові, що він двадцять літ із ним приятелює і досі його не розпізнав, а вона його відразу зрозуміла.

Не терпиться зробитися «послихою».

Мазуренко сказав, що Винниченко вийшов із соціал-демократичної партії, але Мазуренчиха зараз же додала, що ця вістка від Антоновича, отже — «ще вимагає потвердження».

Ніна запитала, чи правда, що Дідушка нарешті звільнили з паризької делегації. Мазуренко підтвердив.

— Так що ж, — кажу. — Тільки звільнили? Він же ніби привласнив великі гроші. Невже ж не судили?

Але Мазуренко це питання обійшов, зауваживши тільки, що Дідушок, на жаль, дуже приятелює з Винниченком.

— А так... Так от чому він приймав так недовіжливо мої оповідання в Відні про зловживання Дідушка!

Мазуренко сказав, що він теж говорив із Винниченком про «подвиги» Дідушка, але Винниченко тоді йому відповів, що все те не було доведене.

— Не було «доведене»! Певно, що не було «доведене»... Отже саме тому я й домагався, щоб було призначено ревізію для выяснення справ Дідушка, але Винниченко поставився до того дуже холодно. Не «доведене»! Як же його без ревізії довести?!

Вчора виявилось, що Дідушок ніколи не був секретарем Національного Союзу, за якого він себе весь час виставляв, а був тільки діловодом, технічною особою, титул же секретаря собі привласнив, хоч проти того й протестували, але, мовляв, без відповідної енергії...

Отак наших людей осідлюють всякі безсовісні пройдисвіти!

Питав Т. Галіпа про танці о. Бона. Він рішуче заперечив і запевнив мене, що о. Бон людина дуже порядна, перед нею лежить велике майбутнє, бо він дуже розумний і енергійний. Літ вісім прожив у Галичині, придивився до тамтешнього життя, до боротьби українців із польським насильством і, маючи дуже розвинене почуття справедливості, дуже скоро включився в українське організоване життя. Ім'я о. Бона дуже відоме в Галичині. І тут він має з собою дуже добре підбрану українську бібліотечку.

Це мені було дуже приємно чути. Треба б було з о. Боном ближче познайомитися...

А Лучинський тільки язиком плеще!

21 грудня 1919

Італійські часописи видрукували коротку телеграму з Парижу:

«Українське прес-бюро повідомляє, що генерал Петлюра знаходиться вже кілька днів у Варшаві для нарад із головою польської держави Пілсудським. Цим пояснюється цілком неточна чутка, ніби Петлюра утік до Польщі».

Але наші вороги знову тішаються. У Відні виник якийсь скандал із українськими старшинами, що ніби намагалися обшахраїти когось на мільйон рублів. В цій справі прийшла довга телеграма з Цюріху. Беру її з такого поважного й поширеного щоденника, як мілянський «Іль Корієре делля Сера» із заголовком: «Шахрайство на один мільйон, що його спробували українські старшини у Відні»:

«У Відні існує також дипломатичне представництво тієї неясної політичної установи, що зветься українським урядом. Ще існують також українські генерали, які підписують з австрійськими постачальниками контракти на мільйони. Один із цих генералів, на ім'я Фалієв, у супроводі полковника Блаватного, якраз відбирав у одного віденського купця, якогось Стоффера, суму в один мільйон рублів, коли вбігли якісь панове, що, виказавшись як поліційні агенти, заарештували обох старшин і конфіскували гроші; потім, вийшовши,

відпустили арештованих, але не віддали мільйона. Це були фальшиві агенти. Але цікаве виявилось пізніше.

«Українське посольство, повідомлене про цей випадок, що стався з його старшинами, відповіло, що не знає їх як громадян нової держави. В свою чергу українські старшини запротестували, кажучи, що посольство — репрезентація узурпаторів.

«З досліджень віденської поліції виявилось, що обидва названі старшини, з котрих один був ад'ютантом відомого гетьмана Скоропадського, хотіли вжити здобутий мільйон, щоб зробити переворот у посольстві й опанувати його. Але інші дослідження, як подає і „Ноєс Вінер Тагеблат“, викликають підозру, що ті старшини були в згоді з удаваними поліціантами, щоб заволодіти мільйоном і потім поділитися ним, не даючи про нього розрахунків ні законному, ані незаконному урядові, що їх був тут акредитував на багато мільйонів...»

Горох із капустою! Весела і приємна історія!

22 грудня 1919

Циркулюють неймовірні чутки про договір, що його ніби підписав Петлюра з поляками і що ніби віддає їм Галичину, Волинь, Поділля та інше.

Трудно в таке повірити. Соціальну підтримку в нашому народі ми втратили, якщо втратимо ще й національну, як можна буде далі провадити боротьбу? Хіба ж не ясно, що революція йде? Більшовізм під денікінщиною не ослаб, а тільки зріс, тим більше він зросте і зміцніє, коли народ побачить себе загроженим польськими панами... Трудно повірити. Не хочу вірити.

В. Мазуренко вніс офіційний протест з того приводу, що Антонович не здає йому справ, але Галіп, як юрисконсулт, подав думку, що Антонович, поки не отримає підтвердження телеграми, і не має права (?) здавати справи.

В наслідок цього взаємини між В. Мазуренком і Д. Антоновичем значно погіршилися. В останню суботу ані Антонович, ані панна Геркен не були в Мазуренків на «чаю», як і вчора — на святкуванні дня народження Мазуренчизи.

Наталя Геркен була в суботу у Ніни і казала, що Антонович вислав телеграму до уряду з проханням призначити, якщо він має відійти, «доброго» заступника, бо справа тут тепер трудна й відповідальна і т. д. Отже, виходило б з того, що, на думку Антоновича, Мазуренко не здатний його заступити.

Панна Наталя скаржилася, що за останній тиждень і вона і Дмитро Володимирович зазнали стільки неприємностей, стільки всякого «свинства», що вона ніколи нічого подібного не сподівалася.

У п'ятницю у нас були Мазуренки і казали те саме, майже тими самими словами. Який я радий, що від того всього я такий далекий!..

О. Бон казав мені, що вістка про призначення Д. Дорошенка на

місце Антоновича пішла від Лучинського, який, коли о. Бон їхав до Парижу, казав йому на двірці, що п. Єремієва одержала телеграму про призначення Дорошенка. Тим часом А. Чехівський категорично заявив, що ніякої такої телеграми Єремієва не одержувала. Але о. Бон із тією вісткою поїхав до Парижу, там її поширив, і через деякий час вона прибула з Парижу до Риму!

Панна Наталя говорила, що вона одержала листа від пані Наталі Дорошенкової, що вони знаходяться покищо в Букарешті і нікуди звідти не збираються виїздити. Про Італію в листі ані слова. Д. Дорошенко їздив щоправда з місією Українського Червоного Хреста до Югославії, але його звідти югослави дуже скоро випросили...

Борщак і Лучинський ходять весь час до Антоновича, «кріплять його на душі» і стримують від передачі справ Мазуренкові. У зв'язку з переговорами з поляками, успіхами більшовиків і телеграмою про відклик Антоновича назріває в місії ніби внутрішня революція. Борщак і Лучинський, які ще три дні тому вважали всяку розмову про згоду з поляками неможливою і не знаходили відповідного запасу слів, щоб вилаяти належно тих, хто про таку згоду думає, нараз зробилися її гарячими прихильниками й апостолами. Чи не посади Єремієва й Чехівського, що у випадку перемоги Антоновича мусіли б шукати собі праці деінде, спонукують їх до такої швидкої переміни думок? В усякому разі ця їх приязнь до Антоновича, якої, коли Лучинський був ще секретарем місії при Ватикані, зовсім не помічалось, видається мені просто зворушливою...

Вчорашній суботник у Мазуренків пройшов дуже приємно — було просто і весело. Була вся наша місія (крім Антоновича); з військової — о. Сембратович, кн. Трубецький з дружиною, одною з наших найелегантніших красунь, і Ніна (Севрюк у Мазуренків і вони у нього не бувають, а І. Коссак хворий — рани болять); з ватиканської — о. Бон і Карманський. Крім того, трое італійців. Єремієва з Мазуренком, а потім і з Галіпом танцювали гопака. Виявилось, що в нас є добрі танцюристи.

О. Бон дійсно дуже весела й приємна людина, багата на жарти, дотепи, анекдоти.

Кн. Трубецький добре грає на піаніно і підбирає супровід до будь-якої пісні. Теж несподіваний талант!

Ми, сміючись, пригадували наші пригоди в делегації до Парижу, до якої він теж належав і від якої теж був відчислений. Пригадували, як, маючи візи до Швейцарії, не наважувалися з тими візами їхати. Коли ж нарешті Трубецький наважився, швайцарці на кордоні мили йому спину різними хемікаліями, бо в книзі небажаних осіб знайшовся якийсь Трубецькой, комуніст, що, як було сповіщено, мав перевезти до Швейцарії таємні доручення. Шукали цих доручень навіть на спині бідолошного князя! Тепер ми весело з того сміялися, але князь запевняв, що тоді йому було зовсім не до сміху...

Наталя Геркен оповідала, що на острів Азінару, до наших полонених, їздила якась пані Шефтель, російська «єврейка», яка запевняла, що дісталася до полонених без усяких труднощів, пробула з ними весь день, а вони від radoщів просто не знали, як її приймати, де посадити, бож вони нікого стороннього не бачать! І виявилось, як казала пані Шефтель, що то все були «хохли», які навіть не називають себе «руськими»... В скорому часі вона збирається їх знову відвідати...

А наша місія для полонених, бідолашна, ніяк не може до них дістатися! Бо не хоче... Вже й панна Наталя не знає, що їй думати про ту місію, і теж дуже хотіла б поїхати... Шкода, що запізно. Треба було їхати, коли ще були, як висловлювалася панна Наталя про себе і Антоновича, «головами». Бодай, може, гризе тепер трохи сумління, пригадуючи, що саме Антонович перебирав на себе «моральну відповідальність» за Севрюкове поводження, що тепер уже всім очі випікає...

Оповідала Ніна, що в їхній місії, у зв'язку з рапортом Парфановича про його відставку, виникла загальна розмова про діяльність місії, і всі визнали, що досі не було зроблено для тих полонених рішуче нічого. Нічогосінько! Д-р Е. Інсабато, впливовий італієць на службі місії, все кудись бігає, з кимсь балакає, але чомусь із тих балачок нічого не виходить, а Севрюк «богом» сидить у своїх покоях і про полонених — ані словечка! І так ось уже скоро шість місяців! Парфанович одержує листи від полонених, щось на них відповідає, — що тільки йому прийде в голову. Ніна переписує ті листи на машинці, і оце — вся діяльність місії для полонених. Це не перешкоджає Севрюкові слати по всіх усяодах депеші про «успіхи» своєї місії, ставлячи всіма силами спротив бажанню д-ра Окопенка, уповноваженого Українського Червоного Хреста, приїхати до Італії і тут самому зайнятися допомогою полоненим. В одному його листі з 7. XI до Антоновича, що був зареєстрований у нашій місії 9 грудня, він пише:

«... На жаль, як тільки відступити від паперових обшарів і піти до життя й дійсності, то в вічі б'є велика невідповідальність того, що стоїть у пишних депешах п. Севрюка і що знаходимо у по-тягах, транспортних і таборах з італійськими (себто українськими — Е. О.) полоненими, і що говорять утікачі, котрим пощастило видертися з країни, „де цвітуть лимони“. Оказується, що всі паперові й бюрові побіди п. Севрюка відбиваються мало на долі полонених — принаймні за останніх часів; в табори п. Севрюка, очевидно, не пускають, і тому там хазяйнують поляки, росіяни, інші... (Пропускаю низку наведених фактів про те, в якому занедбанні перебувають наші полонені — Е. О.)... Пишу це лише для того, щоб довести слушність моєї думки, що впертість п. Севрюка, який не хоче з нами порозуміватися, дуже зле й шкідливо відбивається на праці...»

Але — досить із цим.

Сьогодні Шебедев складав два меморандуми до італійського уряду: один про визнання українського уряду, як фактичного уряду, згідно з ухвалою італійського парламенту, а другий — про визнання української валюти, з якою італійці могли б купувати хліб на Україні.

Відбулося нарешті об'єднання представників народів колишньої Росії: вони вже виголовили спільну ноту до італійського уряду і парламенту.

Голова грузинської місії, що знаходиться в Римі вже яких два місяці, одержав через якогось грузина, присланого з Швейцарії, гостру догану за те, що досі не зв'язався з українською місією і навіть намагався триматися подалі від українців. Після цього поспішив відвідати Антоновича, просив у нього вибачення і заявив про своє приступлення до Спільки народів колишньої Росії, що зав'язалася негайно після цього.

Шебедев казав мені, що Антонович відвідав учора Біссолаті, який йому щиро переказав, що в італійських урядових колах існують тепер великі сумніви, чи український уряд можна ще вважати за фактичний уряд, — ось тому тепер Шебедев і складає спішно відповідний меморандум.

24 грудня 1919

Завтра Різдво. І хоча воно не наше, бо наше святкується за старим стилем, два тижні пізніше, все ж, живучи на чужині, серед чужого оточення, мушу констатувати, що завтра Різдво. Почувається, що надходить та велика дата, задля якої господині заздалегідь починають припасати різні смачні речі, щоб можна було добре попоїсти і погуляти. Люди бігають по крамницях, закупають, обвіщуються пакунками, іграшками для дітей... Зовсім як у нас. Купують багато квітів. А дехто купує навіть ялинки... Зовсім, як у нас... Хоча властиво якраз у нас тепер цього не роблять...

Празникове тут люблять усі, навіть ті, що їм, здавалось би, воно зовсім не належить. Люди, яких я ніколи в очі не бачив, з'являються, щоб сказати вам «буон Натале», себто побажати щасливого й веселого Різдва, і отримати за це празникового. Це, очевидно, залишки давнього звичаю обмінюватися на свята дарунками, — тільки що тепер цей звичай набрав надто одностороннього характеру.

Ріванера скаржився мені, що занепадають у Римі старі звичаї (а де вони не занепадають?!), а їх місце заступають чужі, що з Римом і Італією не мають нічого спільного.

Поперше, в кожній родині в Римі давніше обов'язкова була велика вечеря — «ченоне» (як і у нас «багата вечеря» з 12 страв), при чому в каміні чи просто на вогнищі мусіло горіти велике поліно — «чеппо ді Натале» (такого в нас не знали); коло каміну стояв вертеп — «презепіо» з маленькими ляльками, що відображали народження Спасителя; діти перед тим вертепом відчитували побожні поезії, чи виголо-

шували «сермоне» (казання), за що одержували лягуміни та дарунки, а старші, з галузками ялівцю в руках, відчитували молитви, а потім ті галузки ялівцю кидали, за старшинством, в огонь. Після вечері стіл не прибирали, бо вірили, що вночі сходило на різдвяний стіл благословення Господнє (у нас вірили, що різдвяний стіл відвідували дорогі покійники), і всі йшли до різдвяної служби Божої, що відбувалася опівночі. Особливо урочиста служба Божа відбувалася в Санта Марія Маджоре, яку нам Ріванера колись показував, — бо там переховуються рештки ясел, що в них було положено Христанемовлятко. Сам папа ішов з урочистим походом із Ватикану до цієї базиліки і правив там три служби Божі. Нічого цього тепер немає. Після того, як у пап у 1870 році відібрано Рим, різдвяних служб Божих не правлять більше опівночі, за єдиним винятком французької церкви — Сан Люїджі деї Франчезі, де збираються вершки суспільства, і тому, щоб до неї потрапити, треба заздалегідь роздобути собі вхідний квиток... Немає більше по модерних помешканнях місця, де б можна було палити різдвяне поліно, і замість вертепу з'являється німецька ялинка, що в традицію Риму й Італії ніяк не в'яжеться. Колись по хатах двері, кухонний посуд прикрашали галузками рідного славного лавру, а тепер з'явилась якась друїдична омела, що завели її тут французькі та англійські туристи. Там, в їх країнах в давнину, в пору, коли сонце найбільше наближається до землі, друїди в своїх жрецьких одягах, зрізавши золотим серпом омелу з дуба, вітали нею відроджене сонце, простягаючи до нього її галузки. Але в Італії — коли в нас були друїди? Коли вітали сонце омелою? Ніколи! І все ж, — з жалем закінчував Ріванера свою тираду, — залишаємо ми наш благословенний лавр — кидаємося до чужинецької омели (віскіо), що тепер невідмінно фігурує в кожній інтелігентній родині.

Так скаржився мені Ріванера. І я йому співчував, бо шкода було давньої поезії... А все ж, мушу признатися, — хоча омела і мені була зовсім чужою, — волю я тепер поезію ялинки, що і в нас заступила була поезію вертепу, що зберігся ще тільки в середині різдвяної звізди, з якою ходять (та чи ще ходять?) колядники.

Різдво надходило на наше. Але загальний різдвяний настрої не міг не захопити й нашої невеличкої колонії. Ми одержали два запрошення на кутю — до Єремівих і до Мако. Від Єремівих запрошення було умовне — «якщо приїде Михайло Михайлович». А як же нам знати — чи він приїхав, чи не приїхав? Отже тепер і не знаємо — йти чи не йти.

У Мако будуть Антонович і панна Наталя. Підемо до Єремівих — Маки образяться, і будуть всілякі коментарі... Підемо до Маків — ще більша буде образа, що ми, мовляв, навіть при нагоді приїзду Михайла Михайловича, якого так довго не було, воліли піти — «по начальству...» А тим часом ми навіть ще не знаємо, чи Єреміїв приїхав і чи кутя буде...

Як це все глупо і непристойно!

Замість куті, наберешся самих неприємностей та спліток цілий короб. І не знатимеш потім, як того позбутися...

Був у нас Т. Галіп і, між іншим, оповідав про барона М. Василька, нашого посла в Швейцарії, що, як кажуть, набирає в нашому уряді все більше впливу і значення. Він був одним з головних ініціаторів польсько-українського зближення. Галіп, як буковинець, добре знає цього нашого представника, що навіть не вміє як слід говорити по-українськи. Його донечки говорять тільки по-німецьки, а по українськи ані слова... Оповідав Галіп, що в Василька найбільше прив'язання до Габсбургської родини і що Україна фігурувала в плянах Василька тільки як засіб, а не як ціль. Пригадав він стару історію, як цілком несподівано Василько став спільником української Директорії, боронячи Австрію чи, властиво, її міністра Черніна від Скоропадського. Якось кинув був Чернін необережну фразу, що міг би відступити Україні Галичину. Поляки зараз же зчинили з того приводу великий гвалт, і треба було якось із того становища вийти. Послали Форґача на Україну, і той побував у гетьмана, а потім, повернувшись, написав протокол з відбутої розмови — Скоропадський не хоче Галичини. І послав цей протокол до Відня. Треба було його пустити до преси, і тут Василько став у пригоді з своєю «Буковиною». Він умістив статтю «Зрада», в якій повідомив, що Скоропадський не хоче Галичини, а якщо не хоче, то, розуміється, ніхто його примушувати брати ту Галичину не буде. Залишається отже в українців єдина надія в боротьбі проти поляків — цісар Карл!

Гетьманський уряд прислав офіційне спростування, але діло вже було зроблене, вістка пішла по часописах, дала можливість Чернінові виплисти на чисте і — виказала Василька ворогом Скоропадського, що пізніше він використав перед Директорією, відкривши собі шлях до нової кар'єри.

Але ця сторінка мого щоденника набирає зовсім не святочної атмосфери... Слава Богу, є щось більш світле та радісне: часописи принесли телеграму з Варшави під заголовком: «Українська Республіка воскресє!»:

«Часописи Львова повідомляють, що отамани різних українських повстанських банд віддали себе в розпорядження Петлюри. Більш відомі між ними — Махно, Зелений, Соколовський, Ангел і Конлії (?). Банда Махна найсильніша. Вона начисляє до 30 000 багнетів і зайняла Херсон, Миколаїв, Катеринослав, Бердянське і Олександрівське; бої йдуть по лінії Одеса-Бірзула, і банди наближаються до Одеси. Українці відібрали Київ і хочуть відігнати росіян ще до кінця року. Отамана Тютюнника призначено на командира армії Дніпра, а ген. Сінклер перебрав функції шефа генерального штабу. На Полтавщині українці повстали проти росіян...»

У другій, довшій телеграмі з Берну, що її видрукувала «Ля Персерванда», читаємо між іншим:

«... У тій східній нерозберисі, що вийти з неї Антанта виявляється все більше неспроможною, маємо ще й українську проблему. У Відні з'явився д-р Бриндзан, голова пресового бюро Петлюри, який оповістив віденським журналістам, що Петлюра має твердий намір реорганізувати свої сили і відновити завзяту боротьбу проти більшовиків і проти Денікіна, якщо цей може віджити після страшної поразки, якої він зазнав в наслідок свого впертого спротиву незалежності українців. Республіканці України, що мусять боротися з цілковитою відсутністю санітарних матеріалів і особливо проти тифу, від якого не можуть оборонитися через брак ліків, не лякаються ні більшовизму, ні реакціонерів, ані постійної ворожнечі Антанти...»

Ну, слава Богу, трохи більше світла... Ех, та наша невмируща Україна!

25 грудня 1919

Справу вчорашньої куті ми розв'язали найпростіше: не пішли ні до Єремєвих, ні до Маків.

Сьогодні вранці пішли до С. Марія Маджоре, де бачили кардинальську службу Божу, яка мені зовсім не заімпонувала, і слухали прегарну музику... Зустріли там Мазуренків.

По обіді пішли до Маків, але не застали їх дома. Тоді пішли до Єремєвої. Михайло Михайлович таки не приїхав, а що з учорашнього дня поїзди з Австрії не ходитимуть аж до 1 січня, то приїде він хіба в новому році.

В Єремєвої гарно прибрана ялинка для малої дитини — Юрка та кількох запрошених дітей. Ялинку прибрано в національні барви, — то, як казала Прасковія Киріяківна, — «святі отці», себто о. Бонд, о. Сембратович і П. Карманський, що до «святих отців» попав за свою приналежність до місії при Ватикані, а зрештою — хіба ж він не вчився на священика?! — чимало часу й поклали, щоб ялинку гарно прибрати.

Прасковія Киріяківна показала нам, — сміючись, але, видно, дуже втішена, — вірша, що їй приніс Карманський як різдвяний дарунок:

Коли дивлюсь на лазур, що в Адрії дримає,
Якась таємна міць манить мене на дно,
І хочеться мені з бажаннями водно
Пірнути в океан, розплистися в безкраю.

Коли втоплю мій зір в сапфіри небозводу,
Що злився в поцілуй зі смутком римських піль,
В пеленах тихих мрій всипляється мій біль,
І чую на душі спокій і насолоду.

Коли мені звелить душевна потреба
Пірнуть огнями туг в очей твоїх безкрай,

Здаєсь мені, що я попов між ад і рай,
Що я пірнув на дно і Адрії інєба.

Рим, 25. XII. 1919

Шкода, що цей гарний задумом вірш псують російське «поцілуй» і галицьке «здаєсь»...

Від Єрем'євих Ніна пішла додому, а я забіг ще до Марія Маджоре. Ще попов на кінець служби, коли перенесли реліквії, себто ясла Христові, але, за величезним натовпом, нічого роздивитися не міг.

Дома знайшов численних гостей — Шебедева і Бальмен, Наталю Геркен, Маків, Лучинських і Борцака. Геркен між іншим сказала Ніні, що, «на превеликий жаль, ми (себто Геркен і Антонович) ще з Риму не виїздимо...» І була нотка тріумфу і сарказм у тому «на превеликий жаль...»

Коли наші гості розійшлися, один наш знайомий в пансіоні француз дав мені журнал «Біліхніс» вип. XIV, щоб я звернув у ньому увагу на стор. 344, де в статті «Ватиканська політика і католицька акція» говориться дещо про митр. А. Шептицького. Дійсно, знайшов там цікавий уступ, який варто занотувати:

«З огляду на номінацію двох польських кардиналів, багато зусиль було зроблено, щоб номінувати кардиналом львівського єпископа Шептицького, що викликав стільки розмов про себе, коли росіяни його арештували і вивезли, завдаючи йому нечуваних прикростей. Ватикан дав знати, що насильства, яких ужили тоді росіяни супроти Шептицького, були більші, ніж ті, що їх зазнав був Мерсьє від німців, — і це дуже не сподобалося в країнах Антанти. Шептицький походить із шляхетської польської (вірніше, ополяченої — Є. О.) родини, але, після призначення його львівським єпископом, став завзятим оборонцем української справи, що викликало серед українців справжнє захоплення. Вони тепер дивляться на нього як на символ своєї національності, особливо після російської окупації австрійської Галичини і створення української держави. Поляки, з свого боку, дивляться на нього як на ренегата, і тому, хоча й багато говорилося про його номінування кардиналом, проте, з огляду на непевне політичне становище України і на польську опозицію, не буде з того, бодай тепер, нічого...»

Ну, певно! Не доросли ще українці до кардинала... Навіть маючи А. Шептицького...

26 грудня 1919

Вийшло 14 число «Ля воче...» В ньому моя стаття «Уніфікація чи сепаратизм», Шебедева — «Піррова перемога» (з приводу поразки українських військ і радости воротів української незалежності), Гриценка — «Що таке Україна?» Крім того, подано в перекладі текст за-

кону Центральної Ради про культурно-персональну автономію для національних меншин України, лист видатного жидівського діяча Зангвіла в справі погромів; заклик С. Петлюри до українських полонених в Італії не піддаватися ворожій пропаганді і залишатися вірними ідеї великої соборної України; передруки з римського «Іль темпо» двох статей про жахливий санітарний стан на Україні та інше дрібніше.

Допіру був у мене схвильований і стурбований А. Чехівський. Його гарне обличчя нервово передьоргувалося, він значно більше заїкувався, ніж звичайно. Оповів він мені цілу історію про скорочення штатів місії, запроєктоване зменшення видатків та платні службовцям на 50%. Про це я, зрештою, сам читав у телеграмі Багрянівського до Антоновича. Але, крім того, ніби в розпорядженні уряду був ще і пункт про усунення людей, «без яких можна обійтися...»

Чехівський, як бухгалтер і касир, вирішив, що втрати, які мають понести члени місії, повинні бути розложені пропорційно, і тому опрацював проект, за яким указані ощадності досягалися шляхом скорочення платні вищим службовцям, починаючи з самого голови місії, якому, замість 11 000 місячно, мали б платити 7 000. Крім того, Антонович одержував досі ще й 9 500 лір на представництво, що на нього він, як і Порш і інші наші незрівняні послы, дивилися як на власні гроші, з яких могли витратити, а могли й не витратити. Невитрачені «на представництво» гроші вважалися за заощаджені і йшли до власної кишені посла. З того виходить, що Антонович за 11 місяців свого послування одержав добру суму в 225 500 лір, — витрати ж на представництво зводилися на оплачування проживання в готелі «Ексельсіор» та на ті, зрештою, дуже рідкі прийняття, як оте, що відбулося в Інтернаціональному Мистецькому Клубі після доповіді Гриненка.

Чехівський вважав такий стан речей зовсім ненормальним. У колишніх російських посольствах гроші на представництво поступали до господаря («економа») посольства, який і видавав їх, згідно з документами, які одержував, посол же не міг одержати особисто нічого. В новому проекті штатів Чехівський запропонував, щоб на представництво витрачалося не більше 3 000 лір, при чому й ці 3 000 мали знаходитися в скарбника і, не витрачені, мали йти до загальної каси місії, а не до кишені посла.

Чехівський зіпострував своє оповідання:

«Уявіть собі, тижнів два тому Антонович улаштував якусь дипломатичну вечерю, і Мако потім представив мені як скарбникові рахунок на 700 лір, з документами-рахунками з різних крамниць, де закуповано різні ласощі. Я, розуміється, відмовився виплатити йому з загальної каси, бож це видатки „на представництво“. Мако подався до Антоновича, а той наказав мені — платити. Отже — представницькі гроші самі собою, а видатки на представництво самі собою!»

В. Мазуренко як економічний дорадник погодився з проектом Че-

хівського і представив його Антоновичеві. А той теж погодився з необхідністю зробити всі можливі заощадження і вирішив розпочати їх — з Чехівського як людини, в місії зовсім непотрібної. Мазуренко ніби був з того обурений. А Чехівський просив його передати Антоновичеві, що, коли б той дійсно наважився його звільнити, то він його «задушить»! Розуміється, що це тільки погроза, в яку ніхто не повірив би, починаючи з самого Чехівського, але він дійсно дуже обурений і стурбований...

На прощання Чехівський сказав мені, що вирішив їхати до Відня — добувати гроші для місії. Антонович уже давніше пропонував йому це відрядження, але тоді Чехівський його відхилив, побоючись, що Антонович, в його відсутності, зліквідує місію, і він «залишиться на бобах». Тепер же він думав таки поїхати. Одночасно пошукав би Єремієва, від якого — жадної вістки...

Отут то причина бажання їхати до Відня, — Прасковія Киріяківна надто турбується, і взагалі слід уже цю справу вяснити.

Цікаво все таки, що Антонович так і не думає здавати справ, бо нема, мовляв, тепер уряду, який міг би вирішити таку важливу справу, як призначення нового посла до Риму.

Лучинський одержав телеграму від пр. Тишкевича з проською прискорити свій приїзд до Парижу. Лучинський тому дуже радий.

Севрюк із жінкою, кн. Трубецький з жінкою і Перепелиця поїхали в туристичну подорож перше до Неаполю, а потім до Сіцилії. Зрештою, все одно, «нема чого робити», а грошей, слава Богу, є досить...

Перепелиця має урядове доручення дістати для уряду позичку, — але — «хто ж йому позичить?!»

Шебедев говорив, що від більшовиків уже приїхали представники до італійського уряду, між ними й якийсь «український комуніст», насправді ж якийсь «єврей».

Сьогоднішній щоденник французькою мовою «Л'Італі» приніс текст листа, що його вислано до голови італійського парламенту:

«Пане Голово!

«Ми, представники Азербайджану, Грузії, Латвії, Литви і України, вітаємо в Вашій особі італійський парламент, що перший між парламентами великих союзних держав висловився в своїй постанові з 13 грудня на користь права народів кол. Російської Імперії вільно жити і вільно зноситися з усім цивілізованим світом.

«Народи Азербайджану, Грузії, Латвії, Литви і України, які після завзятої боротьби здобули свободу і незалежність, довідаються з почуттям найщирішої вдячності про постанову італійського парламенту як суверенного вияву волі італійського народу, вірного оборонця засади вільного самовизначення народів — засади однаково дорогої Італії, як і нашим державам.

«Ми вас просимо не відмовити передати італійському парламентові наше заповнення, що політика оборони прав народів, проваджена

на цій засаді, визначає палку приязнь і тісні політичні й господарські зв'язки між Італією та новими державами».

Підписали: за Азербайджан — Ханбудагов, за Грузію — М. Сабактарішвілі, за Латвію — Ф. Ранцан; за Литву — Г. Нар'яускас, а за Україну — Д. Антонович.

Ота «дипломатична вечера», що про неї згадував А. Чехівський, що вона коштувала 700 лір, відбулася, очевидно, для цих представників заприязнених народів.

27 грудня 1919

На ім'я Севрюка прийшла телеграма від д-ра Окопенка, голсви всіх місій для воєннополонених:

«Дуже здивований Вашими заходами. Ви компромітуєте Вашими вчинками наш уряд і, в першу чергу, місію в Інсбруку. негайно вишліть потрібну суму до Інсбруку і виправте Ваші помилки».

Ніна не знає, в чому саме справа, а Коссак і Парфанович (який забрав назад свою заяву про димісію) вважають, що ця телеграма надто гостра. Але коли взяти під увагу, як працює Севрюк, що саме тепер знаходиться в туристичній подорожі, і що він зробив для полегшення долі наших полонених, то мені здається, що ніяка телеграма з наганою для нього не може бути занадто гострою.

Коссак, зрештою, не знати чого, сповідався перед Ніною, що він тепер робить і дозволяє іншим робити те, чого перше ніколи не стерпів би. Життя за кордоном, гроші і оточення, мовляв, його зовсім здеморалізували. А тим часом, як каже Ніна, він там найкращий. В усякому разі має він рацію: не витримують наші люди проби грошима... Як закоштують розкішного життя, всі колишні ідеали випаровуються з незвичайною швидкістю...

Тим часом Виноградов, російський більшовик, уже одержав дозвіл відвідувати наші табори полонених, — дозвіл, що його Севрюк ніколи для місії не мав, бо, очевидно, його як слід не домагався. Став би він балакати з якимись там полоненими!.. З його пихою!

В наслідок заходів нашого жіночого гуртка (що то значить громадська ініціатива) Італійський Червоний Хрест частиною подарував, а частиною відступив по дуже дешевих цінах ліки для хворих на Україні. О. Сембратович мав піти разом із Мазуренчихою їх прийняти, але коли о. Сембратович зайшов за Мазуренчихою, вона відмовилась з ним іти, бо... має для моціону йти вправлятися в їзді верхи.

На завтра Ніна хотіла скликати збори жіночого гуртка, так Мазуренчиха відповіла, що не зможе бути на зборах, бо має знову, разом із кн. Трубецькою, їхати кіньми на прогулянку:

— Ах, ті ваші засідання! Одна нудьга! Я хочу бавитися, розважатися, жити весело. Я й Василя не дуже люблю, що він не вміє зо мною, як слід побавитися. Досить було тих засідань на Україні, і світу

Божого за ними не було видно... Бодай тут можна пожити... Зрештою, я вже й тепер згідна на все, що ухвалите.

А кн. Трубецький підтримує:

— Так, так... Завтра буде весело...

А потім поділився зі мною своїм горем — не зміг поїхати з Севрюками та Перепелицею до Палермо:

— Отам-то дійсно весело! Алеж ніякі кошти не витримають, щоб їздити з ними. Ніколи не хочуть брати інакше, як спальні місця — по 160 лір на душу, 320 на нас двох... Спіняються вони тільки в люксових готелях. Пішки кроку не зроблять, все автомобілі, автомобілі... Коли я ще був сам і було місце, то мене і так брали... але коли приїхала жінка... незручно!

Бідний князь! Тільки й залишається, що «на конях» із Мазуренчихою втішатися.

Має рацію Коссак, коли про деморалізацію говорить. Бенкет під час чуми. І нема кому те спинити. Коли б була бодай українська родина... На жаль, скільки в нас тут одружених українців, а нема тут, крім нашої та Єремєєвих, ні одної української родини. Женяться з француженками, польками, росіянками — що то їх усіх болить, що на Україні робиться? Може виробиться українська родина в Лучинських... якщо Україна літ на десять не пірне в підпілля... Була б українська родина в Єремєєвих, але Єремєєв усе не їде. Прасковія Киріяківна вже продає свої соболячі хутра, бо поволі залізає в борги, а Єремєєв усе не їде. Коли він їхав до уряду, Антонович відмовився поставити йому поворотну візу до Італії, і тут здогадуються, що одночасно він ужив усіх заходів, щоб Єремєєв і там не дістав в'їзної візи. В тому, мабуть, і треба шукати причини, чому він так довго не вертається.

Цікаво, що ані в Паценка, ані в Чехівського теж немає грошей, дарма що вони, не жонаті, одержують по 2 900 лір на місяць. Якщо прийде дійсно до скорочення штатів місії і їх звільнять, вони не знатимуть, що з собою робити, — тому А. Чехівський і зробився нервовим...

Лучинський говорив мені довірочно, що він дізнався від якогось масона, що Шумицький дійсно — масон, і що він ще на Україні був у якійсь масонській льожі, а коли був в Італії, його тут прийняли до льожі Великого Сходу. Але тепер іде розслідування: мали б Шумицького виключити з масонства, бо він, мовляв, служив у французькій контррозвідці ген. Табуї, що його, зрештою, звільнив «за ненадобністю». Масони проте вважають, що порядна людина не може служити в контррозвідці, та ще й проти своєї батьківщини, бо ж французька контррозвідка мала на оці українців. Якщо дослідження цей факт ствердить, Шумицького з масонства виключать... Хто зна, скільки в тому всьому правди...

«Л'Епока» принесла сьогодні дуже неприємну телеграму з Парижу «Мільярди Петлюри»:

«Телеграфують із Одеси, що туди прибув із Проскурова спеціальний поїзд, складений з 24 вагонів, почасті бліндованих, що їх добровольці Денікіна захопили в останніх боях з петлюрівцями. Цей поїзд мав у собі скарб Петлюри і головну касу Державного Банку України. Війська Денікіна знайшли фонди покриття банку майже непорушними, в золоті, переважно австрійському та німецькому, та резерви банку, також у металевих монетах австрійських та німецьких. (Очевидячки, бож треба піддати думку, що всі українські гроші походять із австрійських та німецьких джерел! — Є. О.). Крім того, було знайдено в значній кількості дорогоцінні самоцвіти, здебільшого брильянти, золоті та срібні злитки, і справжні гори паперових грошей старого царського режиму Романових та інші. Росіяни знайшли також частину архіву т. зв. української Директорії з дуже важливими таємними документами, що відносяться до проєкту передати український трон Габсбургам (яких так не люблять в Італії! — Є. О.) тощо. Вартість здобичі — на багато мільярдів рублів...»

Очевидна злісна пропаганда, побудована на сенсації... але, мабуть, частина правди в тому захопленні поїздів з грошима таки є...

30 грудня 1919

«Дон Кіхот», розуміється, радіє з вістки про пограбування української скарбниці, але одночасно копає вже й Денікіна і підлабузнюється до більшовиків. Гарний виплодок кн. Волконських! Стаття в сьогоднішньому числі називається «Бідний Петлюра». Варто зберегти все таки цей документ незвичайної підлоти:

«Отже нашому дорогому Петл... юрі ті панове, що називають себе добровольцями війська ген. Денікіна, відібрали і гроші і найбільш таємні документи? Денікін, що дістає від більшовиків у хвіст і в гриву, відіграється на прихильниках Петл... юри, і тому що західні банкіри більше йому нічого не посилають, бо йому нічого не вдається, бере собі гроші Петл... юри, поки у нього не відберуть, у свою чергу, як надіємося, більшовики. Тим часом бідний Петл... юра десь блукає і знаходиться в найбільших труднощах. Його прихильники, що він їх називає добровольцями (цікаво, що всі самозванчі антибільшовицькі уряди користуються військами добровольців), не зможуть більше бути відповідно винагороджені, і їх добра воля воювати зникне незвичайно швидко: генерали і високі службовці, яким забракне платні і з платнею більш чи менш веселої жіночки, шампанського, рулетки та інших гігієнічних розваг, навіть хліба щоденного з відповідним супроводом і ліжка, на яке покласти голову, втомлену обильним пияцтвом, розтануть, як снігові баби під пестощами сонця.

«Також преса, прийнявши під розвагу, що папір коштує, і чорнило теж, і що редактори мають погану звичку їсти щодня, також десь зникне, і народ, залишившись без жадної псини, яка б йому на-

гадувала, що Україна — окрема держава, яка не має нічого спільного з Росією, і що повинна бути і буде вільна і незалежна, і що російський діалект, яким говорять у цій блаженній державі, називається українською мовою, і що існує навіть українське мистецтво, — забуде про все і всіх і, збудившись одного ранку, скаже: „О, а-а! Ми росіяни! Відбудуємо Росію!”

«Але є ще щось гірше. Місії, що уприємнюють своєю присутністю різні європейські держави, будуть змушені розійтися через брак... припасів, і місіонери, поховавши різні „Воче” та різні пресові бюлетені, мусітимуть присвятитися більш корисним професіям, і тоді, може бути, ми побачимо, як ексцеленція Карапатовський продаватиме сірники на вулицях, а генерал Бомбоскайов перетвориться в муніципального замітача вулиць, а барон Ромпскатолен фігуруватиме за кінематографічного статиста, а шляхетна княгиня Рофіяніська, разом із машиністками та секретарками покійної місії, відкриє чайний салон. Сунт лакріме рерум! — як казав той, що різав цибулю, і не лише для місіонерів і визначних персонажів т. зв. України, але й для чисельної преси, що від тих місій одержувала добрі гроші за друкування вісток і статей, добре спрепарованих.

«Мало того! Але й тому, що, крім грошей, гарна Україна втратила також і найбільш потаємні документи, всі її інтриги виявляться, і тим людям ніхто більше не віритиме. Клемансо розлютиться, Вілсон виголосить моральну проповідь, Лойд Джордж глузуватиме, а Шалоя зробить великі очі. І тоді Петл...юра, залишившись сам-саміський з доброю жменню мух у руці, заспіває:

Коли я був королем Беотським,
Мав підданих і солдат...
Одного ж дня — о доля ідіотська! —
Залишивсь сам, як кат...

«А Ленін, плещучи в долоні й підскакуючи, зможе тепер кричати, як безсмертний Массінееллі:

«— Яке прегарне свято! Яке прегарне свято!»

Підписав цей гидотний фейлетон, якому все ж не можна відмовити знання психології й життя деяких «місіонерів», якийсь Льоренцо Нері.

Натомість «Іль Попольо д'Італія» видрукував довгу статтю Б. Муссоліні, присвячену «Східній політиці», в якій редактор цього часопису між іншим пише:

«Нема сумніву, що Україна може дати нам усе збіжжя, що ми потребуємо, бо подумаймо, що вона має територію у т р и ч і (підкреслення автора — Є. О.) більшу за територію Італії, а населення лише ледве на 4 мільйони більше за наше. Збір хліба досягає в середньому

307 мільйонів квінталів, з котрих 140 залишаються вільні для вивозу! А що ми маємо добрий ґрунт на Україні, про це свідчить вістка, яку ми беремо з генуйського „Іль Ляворо” („Праця”):

«„ . Сповідаеться, що місія, яку очолює принц Аймон, здобула на Сході, а властиво на Україні, великі симпатії, і за кілька днів буде офіційно сповіщено доручення українського уряду Італії на відбудову всіх залізниць . . . »

«Іль Попольо д'Італія» видрукував не тільки цю довгу статтю редактора часопису, що я з неї зачитував лише невеличкий уривок, але й телеграму з Парижу «Причини поразки Денікіна» з цікавим коментарем редакції (судячи за стилем, також Муссоліні — С. О.) до другої телеграми з Базелю про ту ж поразку Денікіна. Телеграма з Парижу:

«Щодо причин поразки Денікіна друкуємо листа, надісланого місяць тому ген. Петлюрі від Ангела, отамана повстанців на Чернігівщині та Полтавщині. В цьому листі виявляється глибока ненависть і презирство до гвалтівників української свободи: „Ми, повстанці Чернігівщини й Полтавщини, вітаємо тебе, невтомного оборонця української свободи, і все твоє військо, що несе нашій країні визволення. Більше шести місяців змагалися ми зі зброєю в руках проти російських комуністів за незалежність України, і, здавалося, що Україну вже звільнено. Але ми помилилися. Замість російських комуністичних напасників, Україну облягли чорні гади, прикрашені золотом. Проти цих нових ворогів ми знову всі повстали. Борони нашу справу перед цивілізованими народами всього світу. Для нас твоє слово — закон. Братерський привіт тобі і твоему геройському війську».

В телеграмі з Базелю передано радіотелеграму Денікіна з Севастополя:

«На фронті ген. Врангеля становище дуже поважне. Ворог використовує свої успіхи. Наші війська подаються. Коли я перебрав команду в Харкові, ген. штаб уже був поза містом. Війська відступають. Становище вимагає, щоб усі наші війська вступили в бій».

«Іль Попольо д'Італія» коментує:

«Поразка Денікіна, що замість воювати проти більшовиків, вжив більшу частину своїх військ проти Петлюри, щоб знищити Українську Народну Республіку, була неминуча. Під сильним натиском більшовиків, зайнятий боротьбою з рештками війська Петлюри, підмінований в запіллі повстанням українців, яким він нищив батьківщину і позбавляв їх здобутої свободи, він не міг витримати. Треба надіятися, що Антанта не дасть себе ще раз водити за ніс цьому панросійському реакціонерові, що сіє лише розгардіяш і перешкоджає дійсно демократичним силам країні, що проголосили свою незалежність, з'єднались, щоб завести в Росії лад і свободу».

«Відвідини Петлюри у Пiлсудського допоможуть полякам переко-
натися, що, тільки підпираючи українців, можна стримати більшовиків.
Польсько-українські розходження дуже поважні, але спільна небез-
пека може нарадити тимчасову розв'язку, що зробить можливим те
воєнне погодження, що про його нагальність ніхто, хто має на сер-
ці інтереси Росії, не може сумніватися...»

Це — останні новини з великого театру нашої національної трагедії.

Повертаймося тепер до нашого малого театру дипломатичної опе-
рети, що в ній все ж іноді прориваються голоси великої людської драми.

Севрюк учова повернувся з своєї туристичної подорожі до Сіцилії і зараз же зателефонував до Антоновича. Справа в тому, що, кори-
стуючися його відсутністю, о. Сембратович дістав дозвіл бувати по
всіх таборах, де знаходяться українські полонені. Вже в неділю 28
грудня він сам, запросивши Антоновича, Наталю Геркен та І. Коссака,
найняв автомобіль і з'їздив з ними до одного табору під Римом. Тут
усі інші пересиділи в якійсь каварні, а о. Сембратович побував у та-
борі, відслужив службу Богу, виголосив проповідь, переговорив з
багатьма. ... Полонені наші були раді невимовно. Отже Севрюк по
приїзді мусів негайно зв'язатися з Антоновичем, закидаючи йому, що
він втручається не в свої справи...

О. Сембратович явно галицької орієнтації, себто настроєний проти
нашого уряду. Вважаючи, мабуть, і Ніну за галичанку, він продику-
вав їй листа до І. Петрушевича в Марселі, де висловлювався: «... Пі-
сля того, як Петлюра віддав Галичину, частину Волині та Поділля
полякам, наступив остаточний розрив між наддніпрянцями і наддні-
стринцями. Наші шляхи тепер гостро розходяться» і т. д. в такому
душі.

Парфанович запитав його, що робить у Марселі І. Петрушевич,
і о. Сембратович, нахилившись до нього, відповів півголосно:

— Та, мабуть, відправляє зброю до Одеси.

До Одеси? До Денікіна?

Лучинський оповідає, що тиждень тому приїхав до Одеси якийсь
інженер, який запевняє, що часописні вістки занадто роздуті: в Оде-
сі спокійно, місто охороняють галичани, які зберегли свої однострої,
але мають російську команду і ходять під російськими прапорами.
Військо в них дуже добре, дисципліноване...

А тим часом повідомляють із Відня, що галичани знову перейшли
на бік українських національних військ і під командою ген. Драгомі-
рова пішли проти Денікіна...

Сьогодні представники Куби і Румунії завезли до нашої місії
свої візитівки. Чи це не наслідок поразки Денікіна і перемоги більшо-
виків? Лучинський вчора просив візи в французькому посольстві і

сьогодні вже одержав. Але швайцарці опираються: Україна, мовляв, не визнана.

Я просив Лучинського, що думає їхати до Парижу 2 січня, негайно вислати мені з Парижу «Ля Коз Комюн» Бурцева із статтею Моркотуна про масонство Петлюри.

Тим часом одержали ми листа від Віті Радченко, Ніниної сестри в перших, що співає в хорі Кошиця. Скаржиться на велику моральну і фізичну втому. Турботи за своїх, що залишилися на Україні, загальна руїна нашої справи і поведінка деяких «фахівців» у хорі відбиваються фатально на здоров'ї. Із Франції хор має їхати до Бельгії, звідти до Англії, а, може, і до Італії. Або й до Америки. Та перш ніж їхати, треба відпочити. А фондів у капелі тільки до 15 лютого, а потім роби, що знаєш...

Англіїці з посольства завезли до нашої місії свої візитівки.

Швайцарці Лучинському візи таки не дали.

31 грудня 1919

Вийшло число 15 ч. «Ля Воче...» У нього ввійшли статті В. Шебедева «З приводу століття нового українського театру» і «Польський режим у Сх. Галичині. Як Польща виконує мандат мирової конференції»; І. Гриненка «Що таке Україна» і Липовецької-Бальмен «Українська жінка на полі літератури». Крім того, «Лист до італійського парламенту», «Розмова між українським послом у Берліні Поршем і ген. Нісселем», «Лист данського письменника Георга Брандеса до Д. Левицького, українського представника в Данії» та різні інші дрібніші замітки й вістки.

Передовою пішла моя стаття «З спокійним довір'ям»:

«Наші народи вже готуються святкувати урочисто і з тріумфом наші похорони. Їм здається, що військо Петлюри більше не існує, а з ним нема вже й України. Нема вже й Петлюри.

«Їхня фантазія гідна подиву: чого вона їм тільки не підказує! Вони знають, що Петлюру інтерновано в Польщі; вони бачили власними очима, як галицькі вояки не тільки добровільно переходили у війська Денікіна, але й воювали — вони також! — проти своїх братів у Галичині. Знайшлися навіть офіційні представники деяких держав, сусідніх із Україною, які поспішили поінформувати свої уряди, що Петлюра втік до Польщі і був там інтернований з іншими 117 старшинами. Інші, більш розважні, обмежилися тим, що поширили вістку телеграмами через якусь агенцію, що Петлюра в Румунії. Розуміється, інтернований...»

«Але деякі пішли ще далі! Хіба ж не запевняли, що Петлюра, очевидно, посідає, як св. Антоній, дар повсюдності, — прибув до

Італії? І хіба ж не було осіб, що готові були присвятити, що бачили його на Корсо Умберто в Римі?

«Наївним сусідам України здається, що всією цією низкою дурниць вони наближають кінець України, що вони наближаються до вимріяної цілі, що вони таки витрають гру і дадуть шах і мат Петлюрі і 45 мільйонам українців, які однодушно борються разом із ним!

«Ці люди дивляться на Україну, як у 1917 році дивилися на Бельгію, чи на Сербію: урочисто правляться панахиди, як правилися по великій Росії, по великій Польщі: велика Україна, мовляв, упала і остаточно перейшла до історії...

«Добре! Хай собі правлять! Одного дня мусітимуть перестати!

«Україна ще не загинула, хоча, без сумніву, перебуває в досить критичному стані. Але ще зовсім не видно, щоб вона мала чомусь загинати. Навпаки! Відчувається в ній ще величезна життєва сила, здатна її знову піднести, без огляду на величезні втрати. Нам дуже жаль усіх тих прихильників „єдиної і неділимої” Росії.

«Ми ще не знаходимося, дякуючи Богові та нашому героїчному народові, на рівні Бельгії і Сербії в 1917 році. Україна ще панує на всіх тих землях, де борониться військо Петлюри і де українські повстанці повільно, але безперестанно, знесилюють ворога своєю вмілою й витривалою партизанською війною.

«По всій Україні палає полум'я повстання проти напасників. Це — полум'я, що охоплює тисячами вогненних язиків денікінську будівлю, що нищить її в своїх непереможних обіймах, що підміновує її підмурівки, що нівечить її зо дня на день... Ось пройде ще трохи часу, і ця величезна будівля, на яку Антанга витратила стільки мільйонів, завалиться...

«І тоді на її руїнах українці почнуть будувати ще більшу, ще міцнішу свою велику Народну Республіку.

«Це правда, що нашу землю вже топче другий ворог, — ворог, що приходить до нас із галузкою оливкового дерева, що ніби хоче „визволити нас від напасника”, щоб дозволити нам самим вирішати нашу долю, бо в нащій хаті, мовляв, наші робітники і селяни мають право самі рішати і командувати.

«Але Україна, що не далася російським добровольцям, не дасть себе підманити й іншим росіянам.

«Український народ виплекав у собі глибоке переконання, що зможе жити спокійно, лише коли зробиться паном свого власного життя, без усяких чужинецьких „визволителів”, і прожене всіх напасників. Нова криза перешкоджає йому на шляху до визволення, але він уже досить загартований. Його горда, незломна душа виковалася в 1918 році, коли російські більшовики, захопивши Київ, підійшли до

кордонів Польщі; коли гетьман Скоропадський, з допомогою німців, намагався підготувати ґрунт для федеративної Росії, до того ще й монархічної; коли військо Петлюри, під натиском російських більшовиків, мусіло відступати до кордонів Галичини. Нова криза важка, без сумніву. Але організм українського народу підготований до її перемоги.

«І тому занадто рано почали співати панахиди росіяни та інші наші „приятелі”. Ми певні, що ніколи більше не битиме година, коли можна було, як давніше, рішати без нас про нашу долю, — це вже минулося навіки. Яку б перешкоду не було поставлено на нашому шляху, вона нас не злякає: ми знаємо, що її треба буде і можна буде усунути, і тому — ідемо вперед із спокійним довір'ям.

«Бо український народ уже свідомий власної сили, власної волі, — він має віру і витривалість. І тому перемагає. І тому переможе».

*

Так, ми віримо і надіємося. А що принесе нам 1920 рік, те побачимо.

(Кінець першої частини)

У видавництві журналу «Сучасність» можна замовити такі книжки:

о. Іван Гриньох

СЛУГА БОЖИЙ АНДРЕЙ — БЛАГОВІСНИК ЄДНОСТІ

Ціна примірника — 3 ам. дол. або рівновартість в інших валютах. У Німеччині — 10 нім. марок.

о. Іван Гриньох

ВСЕЛЕНСЬКИЙ СОБОР ВАТИКАНСЬКИЙ II

Ціна примірника — 0,75 ам. дол. або рівновартість в інших валютах. У Німеччині — 2,50 нім. марок.

Дмитро Соловей

УКРАЇНСЬКА НАУКА В КОЛОНІАЛЬНИХ ПУТАХ

Ціна примірника — 1,50 ам. дол. або рівновартість в інших валютах. У Німеччині — 5 нім. марок.

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

Розвідка про початки українського друкарства

L. R. WYNAR, *History of early Ukrainian printing 1491-1600, Studies in Librarianship, University of Denver, 1962, 96 стор.*

Сконденсовано намагається подати молодий автор-історик у своїй мімеографованій університетській книгознавчій дисертації історію друкування церковно-шкільних книг наміченого періоду, призначених і для України (друки Ш. Фіюля в Кракові, Ф. Скарини в Празі й Вильні, В. Тяпинського-Цяпинського, С. Будного в Несвіжі, І. Федорова-Федоровича в Заблудові, Львові й Острозі). Авторівими міркуваннями керувала думка спростувати хибні й перекручені твердження його колег з фаху в США, мовляв, ішлося тут чи то про «польські», чи «російські» друки. Тому що їхня плутанина була викликана головне термінологічною багатозначністю виразу «руський» і таки спертою на ній тенденційністю нових американських дослідників, автор слухно почав від термінологічного розмежування понять Ruś, Rusian — Russia, Russian — Beloruthenia, Beloruthenian — Ukraine, Ukrainian, притримуючися тут пропозиції Р. Смалъ-Стоцького (The nationality problem of the Soviet Union and Russian communist imperialism, Milwaukee, 1952). Таке термінологічне розрізнення зовсім слушне — зокрема щодо Ruś, Rusian — Russia, Russian (пор. німецькі Reußen, reußisch — Rußland, russisch в історичній літературі); питання лише, наскільки воно приймається в англо-мовній літературі — через дрібну, всього «правописну» майже, різницю прикметників «руський» — «російський». Термінологічний хаос комплікують ще для литовсько-польської доби терміни: руский, ruski, Ruthenus, «українсько-білоруський» та литовський, litewski, Lithuanus «ли-

товсько-білоруський, литовсько-білорусько-український». Автор повинен був подати для незорієнтованого чужинця схематичну історію всіх тих термінів і їх звичаєве вживання в новій науковій літературі, щоб стало ясным, чому різні дослідники (теж і автор сам) по-різному передають по-англійськи отой термін «руський». Годі однак посилання білоруса з Полоччини В. Тяпинського-Цяпинського на «Русь», «руський язык» (з передмови до євангелії) тлумачити по-англійськи лиш як «Україна», «український» (46). Подібно литовський гетьман Г. Ходкевич був більше зв'язаний своїми посіlostями з Білоруссю, ніж з Україною (48). Сердить нас звичайно, якщо чужинець, наводячи українську місцеву назву чи прізвище, подає їх у польському чи російському звучанні, посилаючися, може, на традиційно-історичний аргумент. Імовірно так само реагуватиме й білорусин, зустрівши інколи в авторі українщення білоруських назв і прізвиць в англійському тексті (Nesviż, Tjarunskyj); бодай у дужках слід було подавати ще й їх білоруське звучання (Niesviż, Zabłudau, Budny, Skaryna, Ciapinski). Заблудів лежить на терені перехідно-мішаних українсько-білоруських говірок, а так воно може було і в 16 в. Зрештою, невтаємниченому чужинцеві буде важко ідентифікувати без таких зіставлень ту саму місцевість чи прізвище, зустрівши їх у тексті, писаному знову ж білорусином.

Передаючи давні цитати, автор трохи самовільно змодернізував давнє «ятъ» на нове «і», що при спірному (українському чи білоруському) тексті не таке вже маловажне. Друків Г. Ф. Скарини й В. Тяпинського-Цяпинського не слід зараховувати до українських, бож вони ви-

конані і білорусинами і безспірно поза Україною, навіть якщо були поширювані та списувані і на Україні; зрештою автор слушно не включав у свій розгляд хоча б виленських друків П. Мстиславця. При вістці про друки Ф. Скарини слід було подавати або лиш англійський переклад, або транслітерацію оригінальних наголовків, або щонайвище — їх білоруське звучання, а не — українське (33).

Своєрідним критерієм послужила авторові при розмежуванні ранніх українських від білоруських друків — мова. Насправді не такий це тут уже певний критерій, як зважити, що були це богослужбові церковнослов'янські книжки, в які лише проривалися (за винятком паралельного церковно-народного тексту В. Тяпинського-Цяпинського тощо) елементи обох народних мов. Автор здебільша повторив за своїми попередниками (З. Кузелею, В. Січинським, І. Огієнком) ширше філологічному не обґрунтований погляд на українські мовні особливості друків Ш. Фіоля (24), С. Будного (43) й В. Цяпинського (44). Фахових дослідів над мовою цих першодруків, на жаль, ще нема.

Трапилися й дрібні недогляди: Галичина попала під Польщу не 1569 року, а ще в 1340-их рр. (30); друкарі мандрували, не лише пошукуючи меценатів, але й тікаючи перед духовно-королівською цензурою (43); виникнення церковних братств доцільно зв'язувати з цеховими організаціями, а не з «передхристиянськими родово-ловецькими дру-

жинами» (67); має бути Pitirim (15), Ostrih (76), Syhit-Sighet (23). З фразою «дранг нах остен» асоціюється політична експансія мілітарно-окріпלוї Прусії 19 в., і лише ворожа німецтву політична пропаганда переносить це поняття вже й на економічно-колонізаційну східню експансію німецького міщанства й селянства 13-15 вв., до речі, запрошуваних тоді польськими феодалами; у православній Галичині ті католицькі німці якраз допомогли польській політичній церковно-шляхетській експансії 1340 року; тож, може, у випадку франкенського міщанина Ш. Фіоля у Кракові не варт уживати українському авторові пропагандивного штампу про «дранг нах остен» (11). Автор прихильється до слушних здогадів про помічників українців чи білорусинів у краківській друкарні Ш. Фіоля; за В. Січинським (з уваги на вживаний друкарський знак, споріднений з гербом Рагозів) натякає на можливе білоруське посвячення І. Федорова-Федоровича. Може, варт було серед бібліографії згадати й такі праці, як І. Свенціцький: Початки книгодрукування на землях України 1573-1790 (Львів, 1924), та Ф. Титов: Типографія Києво-Печерской Лаври і Приложения к I тому (Київ 1918), навіть якщо вони, може, недоступні по американських бібліотеках.

В цілому однак розвідка виконає функцію фактажного інформатора про ранні друки на Україні й почасти в Білорусі задовільно.

Олекса ГОРБАЧ

Антологія українського оповідання німецькою мовою

Ukrainische Erzähler, herausgegeben von Karl Runge und Ernst Dornhof, Verlag Neues Leben, Berlin 1963, 438 S. 9.80 DM.

У східнонімецькому видавництві «Ноес Лебен», що видає серію «Бібліотека клясиків для німецької молоді», появилася недавно антологія українського оповідання. Пере-

кладацька робота належить колективові, а деякі переклади були включені з попередніх збірок, що вийшли німецькою мовою («Що записано в книгу життя», 1951, «Кленові листки», 1952, «Малий Мирон», 1954). Збірка охоплює українське оповідання 19 та 20 в., представлене 27 оповіданнями 24 авторів. У

антологію увійшло 11 авторів переревольційної доби та 13 — радянського періоду. Йдеться про наступних письменників та їх оповідання: Т. Шевченко — «Варнак»; О. Федькович — «Сафат Зінит», «Безталанне закохання»; О. Кобилянська — «Банк Рустикальний»; М. Вовчок — «Кармелюк»; І. Франко — «У кузні», «Грицева наука»; М. Коцюбинський — «Що записано в книгу життя»; Л. Мартович — «Вільні вибори»; В. Стефаник — «Палій»; М. Черемшина — «Св. Миколай у гарті»; С. Васильченко — «Мужицька арифметика»; А. Тесленко — «Любов до ближнього»; В. Грінченко — «Панське право»; А. Головка — «Червона хустина»; Л. Первомайський — «Григорій»; Я. Галан — «Кара»; П. Козланюк — «Золото»; Ю. Збанацький — «З відрами вповні»; О. Донченко — «Улянка»; М. Стельмах — «12 хвилин»; Д. Ткач — «П'ять миль»; Ю. Яновський — «Дві жінки»; І. Вільде — «Колгоспниця розказує»; П. Загребельний — «Учитель»; О. Гончар — «Соняшники», Ю. Яновський — «Династичне питання». Як бачимо, з вибору, він ніяк не відповідає претенсійній заяві видавництва на обгортці книжки, що вона провадить нас «крізь 100 років української літератури та репрезентує своїми причинками високий розквіт української літератури 19 та 20 ст. і є досі найповнішою збіркою українських оповідань у німецькому перекладі».

Вибір оповідань явно тенденційний: масою справу з оповіданнями, в яких переважає соціальна тематика; тоді як в оповіданнях дореволюційних авторів змальована сільська нужда та соціальна несправедливість, в творах радянської доби йдеться про революційні та воєнні події й змальовування «щасливого» життя під більшовиками, як і рівно ж про високу етику радянської людини.

Післяслово на 10 сторінок написав Карл Рунге, який, мабуть, і зладив короткі біографічні нотатки про авторів збірки, при чому по-

дано, хто переклав поодинокі оповідання. Перекладали: Маріянна Ланге-Вайнерт, Трауте і Гюнтер Штайн, Дістер Радке, Еріх Салевські, Александер Вільц, Карл Рунге, Карл Кініг, Гарі Бурк, Лярісса Робіне. Тільки Лярісса Робіне перекладає безпосередньо з української мови, всі інші користувалися російськими перекладами. Як і в інших перекладах з української літератури, що появилися в Східній Німеччині, в цій збірці передаються чомусь українські ймена, прізвища та назви місцевостей з російською вимовою (Гріц, Грігор, Грігорі, Герасім, Фьодор, Дугай, Гребеніха, Зелені Гай, Чернігов, Львов). Гірше ніж у тексті, де йдеться тільки про незнані герої оповідань вражають такі зрусифіковані форми визначних письменників у післяслов'ї та біографічних нотатках (Грінченко, Головка, Гончар). Але польські прізвища передаються чомусь правильно по-польськи: Janusz Szczekalski, Momczynski, Kraków, Lwów.

Ставлення видавців до українського, як тільки до якоїсь льокальної відміни російського, випливає і з післямови: «Не завжди Україна була частиною Росії, і навіть жовтнева революція ще не принесла повного визволення цілої країни...» та далі: «...розвиткові української літератури, що як самостійна література почалася 1798 року з появою „Енеїди“ І. Котляревського, допомогли у великій мірі прогресивні дворянські письменники та революційні демократи Росії: Герцен, Добролюбов, Чернишевський». Про зорієнтованість К. Рунге в українській літературі та культурі може свідчити заувага в біографічній нотатці про Л. Мартовича, що його повість «Забобон» — це гострий напад на «царське духовенство», тоді коли йдеться про галицькі відносини під Австро-Угорщиною та греко-католицьке духовенство.

Українська література у цій збірці представлена як відображення соціальної боротьби, що велася поміж сільською бідною та своїми й чужими панами. Цілий ряд виз-

начних письменників не увійшли до збірки, тоді коли включено з новіших досить слабих. Відсутні: Панаас Мирний, Нечуй-Левицький, Слісаренко, Косинка, Сенченко, Панч, Ле, Вишня, Антоненко-Давидович, Довженко. Тому ніяк не можна погодитися зі словами автора післямови, що «антологія дає уявлення про велич та силу української літератури в 19 та в нашому столітті». Чи видавці збірки не чули ніколи про нашу літературу 1920-их років? Навіть як би були включили тільки ті оповідання, які з тих років є в чотири томовій антології українського оповідання, що її видано в Києві 1960 року, не вийшов би такий односторонній та убогий образ української літератури. Не знаємо, що більше заважило на такому виборі чи незорієнтованість видавців, чи умисна тенденція.

Літературна вартість оповідань старшого періоду не підлягає жодному сумнівові, і навіть якщо вони тематично підібрані під певним кутом зору, вони, попри все, залишають у читача сильне враження. Не можна те саме сказати про оповідання радянського періоду. У багатьох з них відчувається, що вони писані на соціальне замовлення, їм бракує не тільки мистецької вартості, але й переконливості. З-поміж цих оповідань вирізняється своєю ліричністю напружений нарис М. Стельмаха «12 хвилин». Як виходить, на підставі цього нарису був написаний кіносценарій до російського фільму «Баляда про солдата», що його поставив українець Григорій Чухрай. Однак у фільмі немає жодної локалізації, тоді як у Стельмаха виразно мова про українське Поділля.

Мова перекладів не віддає завжди поетичності оригіналів. У літературній мові Східної Німеччини є виразна тенденція до зближення її до розмовної мови (ум'анг'сшпрахе), що вибагливого читача немило вражає. Такі прогріхи трапляються і в мові перекладів.

Не кожний перекладач звертає на те увагу, щоб передати своєрід-

ність стилю оригіналу. Так, наприклад, «Червона хустина» А. Головка зовсім втратила ту чарівну експресивність, яка притаманна авторові. Його короткі речення-натяки перекладач з'єднав у довші нормальні фрази. Деякі вирази хибно перекладано: «дівувати» не означає «йти на свято», «скачати» не є «прасувати», «погуляти» не є «зіх амозієрен» (взагалі цей вираз належить до іншої «шухлядки»), «копа» не є «шобер», шобер відноситься до сіна, а не до збіжжя (А. Більц). Найбільше клопоту завдав перекладачеві Е. Салевському «Палій» В. Стефаніка. Він чомусь старався передати конкретні назви «жид», «жидівський наймит», «піти по жидах», «жиденята» загальниковими виразами: «пехтер», «герникнехт» «ін ден дінст геєн» «гершафтскіндер». Ряд покутських висловів перекладано неправильно: пацюк це не «рате» (щур), а вепр, «дек» не «секретер», боханець хліба не «бретхен», «бойки» не можна перекладати як «рутенен», бо це стара назва для всіх західних українців, фразеологічний зворот «вона як пішла за мене, то так як у воду пірнула» зрозумів перекладач, що жінка втопилася з горя, а не занастила свою долю, «відказати» не означає заборонити, а комусь щось «записати», нім. «фермахен», «помийник жидівський» не є «кнайпенбрудер» (п'яниця), а людина, що робить найгірші роботи у жида, «француватий» не є «дрекшвайн», а венерично хворий, та врешті: «ти кальвін!» передано: ду мусульман!

Не всі перекладені оповідання мають такі недоліки, як наведений приклад. Не знаємо, наскільки тут перекладач мав труднощі через, може, неправильний переклад на російську мову. Буває, що навіть не всі наші літературознавці визнаються в діалектних забарвленнях наших покутських письменників. Однак дивує, що країна, яка має такі добрі культурні зв'язки з СРСР та можливість посилати своїх студентів на студії і до Києва та Львова, не спромоглася донині на пару фа-

хових перекладачів з ділянки української літератури.

Попри те, що антологія тенденційно підібрана, прізвища зрусифіковані та нашу культуру представлено як відблиск російської, що без неї не розгорнулася б, — треба ві-

тати появу цього тому перекладів, бо він допомагає усвідомлювати німецькому світові, що на сході Європи живуть, поруч росіян, ще й інші народи, з яких кожен створив свій власний духовий світ.

А. Г. ГОРБАЧ

Молдавська тематика в творчості Михайла Коцюбинського

Як відомо з біографії М. Коцюбинського, він у скрутному матеріальному становищі прийняв 1892 року працю в Одеській філоксерській комісії, завданням якої було вичистити південно-басарабські виноградники від шкідника філоксери. Чотирилітнє перебування в Басарабії між молдавським населенням та наступне коротше в Криму між татарами відбилися на тематиці письменника. В оповіданнях та картинах, що постали цих років М. Коцюбинський змалював образи з молдавського сільського побуту, утримував красу молдавсько-басарабського лісостепу, та придубайських плавнів, надав своїм творам мовним забарвленням сильного локального кольориту.

Коли М. Коцюбинський приїхав до Басарабії, він ще стояв на початку свого письменницького розвитку; це час його дитячих оповідань («Харитя», «Ялинка»), реалістичних образів з життя селянства під впливом П. Мирного («На віру», 1891; «П'ятизлотник», 1893), в яких він не тільки хотів змалювати соціальну нужду, але одночасно показати глибоко гуманні риси простої людини, які однак не все у важких умовахина можуть себе виявляти. Такі притаманні М. Коцюбинському імпресіоністичний стиль та психологічний підхід в зображенні внутрішніх процесів своїх героїв розвинулися саме в ці роки його мандрівки по чужій йому землі. Басарабські роки знайшли своє відзеркалення в оповіданнях та картинах «Помстився» (1893), «Для

загального добра» (1895), «Пе коптьор» (1896), «Відьма» (1898), «На крилах пісні» (1895), «Посол від чорного царя» (1897), «Дорогою ціною» (1901).

Однак з чисто молдавською тематикою масмо справу тільки в трьох зі згаданих оповідань: «Для загального добра», «Пе коптьор», «Відьма», всі інші або відбуваються на басарабській території, або частинно пов'язані з тією землею.

Час перебування Коцюбинського в Басарабії охоплює ті роки, коли він ще вірив у народництво та в просвітянське завдання ліберала-інтелігента, що йде на село та віддає себе безкорисній праці серед неосвіченого, обдуреного люду. Найкращий вияв цієї віри у місію ліберала-інтелігента масмо в оповіданні, що локалізоване в одному басарабському селі, де поселилися «руснаки» — виселенці з Покуття: «Посол від чорного царя» (1897). Тому хибно твердять радянські літературознавці, що Коцюбинський вже у два роки перед тим написаному оповіданні «Для загального добра» («Іст. укр. літ.», т. I, стор. 611) розвинчав теорію «малих діл» народників. Його розчарування чи зневіра в успіх народницьких намагань, яка згодом переходить у нього в гостру сатиру («Лялечка», 1901, «Сміх», 1910), куди пізнішої дати.

Попри те, що М. Коцюбинський почував себе в Басарабії чужим і тужив за Україною («На крилах пісні», 1895), в його згаляванні життя молдавського селянства зна-

ходимо не менше людяного відчуття та тепла, ніж у образах з української тематики. М. Коцюбинський — ліберал і соціаліст, чулий на горе низів; це своє співчуття до горя молдавського селянина він висловив у потрясаючій оповіданні «Для загального добра». В особі Тиховича, який має явно автобіографічні риси, виражена зневага в доцільність, в ґрунті речі потрібної, акції винищення заражених виноградників, бо вона означала одночасно руйну людського існування. Глибоке співчуття та людяність Тиховича супроти жертв молдаванської родини Замфіра Нерона віддає повнотою наставлення М. Коцюбинського до населення Басарабії. Молдавських чоловіків і жінок автор змальовує живо і барвисто, ба навіть екзотично: «Тільки чорні, з поволокою, орієнтальні очі блищали вогнем під тонкими, зведеними докупі бровами...» А далі: «І справді, лобу було глянути на ставну постать Замфірову з гордим, як у римського патриція, обличчям...» Однак письменника не засліплює чужоземна краса цих людей, він звертає увагу, що у преважких умовах життя ця краса швидко проминає, що Маріоара в двадцять п'ять років виглядала, як стара баба. Він підкреслює працьовитість басарабського населення, його прагнення до кращого, заможнішого життя, за що однак доводиться платити передчасною старістю.

У наступному оповіданні «Пе куптьор» (1896) зустрічаємо молоду пару, легковірну дівчину Гашицу та неврівноваженого парубка Йона. Їх анекдотично забарвлена пригода та вихід з прикрої для дівчини ситуації побудовані на молдаванському звичаї, змальовані на насиченому сильними барвами фоні молдавського сільського життя, повного темпераменту соняшної країни. Цьому оповіданню М. Коцюбинський надав, може, найбільше локального кольориту, і то не тільки у зображенні недільного майдану з живими танцями молоді, залицаннями, любовними пригодами в винних пивницях

та виноградниках, але й тим, що вложив героям в уста цілі уривки фраз, пісень молдавсько-румунської мови. Це оповідання повне вітальністю молдавського побуту. І поверховий, соломяно захоплений Йон, і легковірна Гашица та їх статечні батьки, що, попри ворогування, не траплять глибоко закоріненого почуття родинної чести, — це черпнуті з життя істоти, які будять в читача симпатію та надають творів особливого чару.

У два роки пізніше створеній «Відьмі» (1898) героїнею є зацькована дівчина, яка стає жертвою людських поговорів та забобонів (які між іншим не тільки притаманні Сходу, а живуть ще й донині по деяких селах Північної Німеччини — в Люнебургер Гайде).

Письменник створив у «Відьмі» глибоко психологічний образ, який властиво тільки локалізацією пов'язаний з Басарабією. І дію і особи можна б перенести і в іншонаціональне довкілля якогось глухого кутка. Йому не йшлося в цьому оповіданні так про побут молдаван і їх забобону, як про внутрішній процес, що його переходить бідне дівча, яке врешті саме сумнівається в своїй невинності щодо закиненого гріха відьомства. Побут, зростаючі настрої батьків, сусідів, віддані з великою майстерністю і відображують переконливо ту гістерію, в яку може попасти затуркане, неосвітчене коло людей в наслідок кинуті плити. Письменник немов спостерігач стоїть осторонь героїв та подій і холоднокровно, як лікар-психоаналітик, входячи у відчуття героїні та її довкілля, віддав страх примітивної душі перед уявно надприродними явищами.

Побут наддунайських циган-конокрадів змальований в оповіданні «Дорогою ціною» (1901). Тематично і воно пов'язане з Молдавією, куди втікають Остап і Соломія і де надзодганяє їх невблаганна доля. Включені в це оповідання моменти з життя різнонаціональних поселенців з галацького кута зібрані М. Коцюбинським ще в роки його

мандрівки по південній Басарабії. Його циганські герої мають румунські імена: Раду, Маріуца, Гіца. Краєвид наддунайських плавнів, що так майстерно змалював М. Коцюбинський, належить чи не до найкращих місць його творів. Як письменник-імпресіоніст, він влучно поєднав душевний настрій героїв з описом природи в нерозривну цілість. Його наддунайські вечірні картини та імлісті ранки в «Помстився», страшні горючі плавні, повні сполоханої дичини, з яких віткають Остап і Соломія, таємничі виноградники з опудалами кінських та баранячих кістяків, де проводить свої ночі самотня «відьма» дівчина Параскіца, середньобасарабські лісисті-яругуваті краєвиди з оповідання «Посол від темного царя» залишають глибоке, незатерте враження. Вся ця краса басарабського півдня надає творам Коцюбинського своєрідної екзотики і чару.

Як уже згадано, М. Коцюбинський побудував два з названих оповідань на основі молдавського фолкльору: «Пе коптьор» та «Відьма». Тоді коли звичай зображений в першому з цих оповідань, що дівчина, яка zagrożена через зраду парубка стати покриткою, має єдиний вихід вратувати свою честь тим, що крадькома вилізе на піч батьків парубка (звідси назва «Пе коптьор», що означає «на печі»), та не дасть себе прогнати ні загрозами, ні по боями, поки не пошлють старостів до її дому — чисто басарабсько-молдавський звичай, невідомий на Україні, то фолкльорні елементи з «Відьми» загальнослов'янські, як і взагалі молдавани-румунні з етнографічного боку більше слов'янські, ніж романські.

Попри басарабські типи молдавани, яким він надав оригінальні імена та прізвиська (Замфір Нерон, Маріоара, Гашица, Прохіра, Броаска), басарабські краєвиди та тамошній фолкльор, М. Коцюбинський увів у мову цих оповідань цілий ряд молдавсько-румунських висловів, уривки фраз, приповідки та

фрагменти пісень. Найбільше цього мовного колориту в згаданому «Пе коптьор». І якраз тут впадає в око, що уривки молдавського діалекту, які увійшли у твір, мають масу фонетичних і граматичних помилок. Коцюбинський за свої чотири роки перебування серед населення Басарабії не навчився, мабуть, бездоганно по-румунськи, та ймовірно не дав перевірити свої записи. Дивує однак, що й нинішні видання творів М. Коцюбинського залишені з такими помилками. «Не знаєш, франце, чия ота фата» — не знаєш, брате, чия ота дівчина (повинно бути *фрате*), «домнудзев» — Господь-Бог (думне-дзев), «ла богат мерже ші драку ну колак, да ла сарак ніш бой ну траг» — багачеві і чорт колача несе, а в бідного і воли не тягнуть (повинно звучати: — «ку колак... ніч бої...»), «домне, домне» — Боже, Боже (доамне, доамне); при чому треба зауважити, що всі молдавсько-румунські дифтонги *oa* зредуковано до *o* (пома, замість *поама*; тоді, замість *тоате*), що, мабуть, є типово слов'янською вимовою тих румунських груп голосних. Уривок пісні «Фрундзу верді семіногу / Тоті тиргуле ку нороку» (Зелене листя безсмертника / Всі торги зі щастям) — повинен звучати: Фрундзи верде семінок, тоате тиргуле ку норок. При передачі правильної форми ми узяли молдавські діалектні відмінності від румунської мови. Коцюбинський передав слушно манювливий форми звертання до старших людей: *мош костакє* (дід) «матуша» (тітка), щоб передати атмосферу пошани супроти старших, однак нам здається, що перевантаження тексту такими чужими мовними елементами виходить на некористь твору, бо воно відвертає увагу від дії. Крім того, письменник такої сили виразу, яким є М. Коцюбинський, зовсім не потребує вдаватися до таких засобів, щоб збагатити твір льокальним колоритом. Тому то й «Для загального добра» і «Відьма» з цього погляду багато досконаліші, ніж сю-

жетно цікавий, але перевантажений мовними молдавізмами «Пе коптьор». На нашу думку, імена та прізвища, шанобливі форми, короткі характеристичні ідіоматичні звороти цілком достатні, щоб передати атмосферу іншомовного довілля.

Оповідання М. Коцюбинського з молдавською тематикою звернули відносно рано на себе увагу румунської літературної критики. У великій мірі до цього спричинився літературний критик, українець родом, Доброджану-Геря, що пару десятиріч керував румунським духовим та літературним життям. Емігрант з царської Росії, він там перший заснував лівозорієнтований літературно-критичний журнал «Контемпоранул» («Сучасник» — на зразок російського «Современника») та писав для румунського читача про російських та українських письменників. Перший переклад «Пе коптьор» появився 1908 року. Не абиякий вплив мав М. Коцюбинський на румунського письменника А. Матвеевича, який повторив у своєму оповіданні «Осінь» (1906) мотив із «Пе коптьор» та ввів під впливом М. Коцюбинського соціальну тематику у свої твори.

Про молдавську тематику у творчості М. Коцюбинського написано українськими та молдавськими вченими кілька розвідок, які однак нам не були приступні. Відомий молдавський літературний критик

І. К. Вартічан вмістив у збірнику «Страницы дружбы. Молдаво-русские литературные связи» (Кишинев, 1958, стор. 217-229) статтю «Молдавия в творчестве классика украинской литературы М. М. Коцюбинского». Автор, цитуючи цілими сторінками пасуси з названих вище оповідань М. Коцюбинського, не вичерпує задовільно заторкнуті проблеми, але звертає увагу на спільні моменти, що в'язали М. Коцюбинського з російськими «прогресивними» письменниками свого часу. Чомусь І. К. Вартічан, цитуючи і молдавські місця з оповідань Коцюбинського, передає їх правильною мовою, не звертає однак уваги на те, що вони в творах хибно передані, бо його форми відбігають від українських оригіналів. Хибно І. К. Вартічан інтерпретує «На крилах пісні». В цім «уривку з щоденника», як письменник називає свій нарис, Коцюбинський висловив свою тугу за Україною та її минулим, в його уяві повним романтики, а зовсім не хотів показати, які близькі молдавани та українці; автор статті думає, що чумацьких пісень у басарабській колибі співали молдавани, і в тім бачить він «братню» близькість між сусідними народами. Йдеться однак про групу заробітчани українців або поселенців, що й донині там живуть.

Анна Г. ГОРБАЧ

У німецькому молодіжному видавництві Kolibri-Verlag, Wuppertal, появився ц. р. німецький переклад Анни Галі Горбач відомого оповідання для мелоді «Цупке життя» (про карпатських вовків) Василя Кархута, пластового діяча, лікаря, сьогодні на засланні. Замовляти книжку можна в усіх книгарнях: Wassyl Karchut, Das zähe Leben, 117 стор., у твердій оправі, з ілюстраціями, ціна 2.95 нм.

НОТАТКИ

Сучасні напрямки у балетному мистецтві

Балетне мистецтво зацікавлює сьогодні дуже широкі кола населення кожної країни, від найпримітивніших до найбільш розвинених. Немає, мабуть, людини на світі, яка б не танцювала, не пробувала танцювати. Тож не диво, що балетним мистецтвом цікавляться всі, від найменших до найстарших віком.

Це мистецтво, як вияв настроїв і характеру, темпераменту кожної людини, народу, нації — дуже різноманітне. Ні в якій іншій ділянці мистецтва не виявляється так чітко, так виразно характер людини, народу, нації, цивілізації, як саме в танку. Розвій цього мистецтва у різних народів, різних культур переходив і переходить різні етапи, різні еволюції.

У західній культурі, наприклад, це мистецтво перейшло у так званий класицизм, себто певного роду закостенілий, догматичний академізм, із якого сучасні молоді хореографи шукають виходу, визволення, шукають нових засобів вислову, нових шляхів і напрямів.

У Західній Європі найвидатнішими, найбільш революційними новаторами в ділянці хореографічного мистецтва є тепер директор і мистецький керівник т. зв. «Балету XX ст.» у театрі «Ля Моне» в Брюсселі, француз Моріс Бежар, молодий хореограф Паризької Опери — Мішель Декомбей та революціонер балетного мистецтва 20-30 років нашого століття Серж Ліфар (Сергій Лихвар, уродженець Києва).

Послухаймо, що вони думають про сучасні напрями балетного мистецтва:

«Клясичний, академічний балет, — каже Ліфар, — існує з того часу, коли відомий французький хореограф Бошан устійнив п'ять основ-

них позицій танку... Після того прийшла позиція на пальцях („ле пуент“, „шпіцентанц“) й арабеска, себто обороти на одній нозі. Ця остання є основою сучасного театрального танку».

«Клясичний танок це — досягнення танцювального мистецтва тільки деяких країн Європи на протязі останніх двох з половиною століть», — твердить Моріс Бежар.

«На мою думку, клясичний танок — це той, що базується на певного роду техніці, техніці клясичній, — зауважує Мішель Декомбей, — П'ята позиція, залежно від позиції тіла й особливо ramen, може бути дуже новою, наскрізь модерною».

«Я думаю, що назва клясичний, не є властивою тому, що це поняття народилося в 18 ст. в літературі, і його пристосовано до пантомімічного танку грецької мітології», — продовжує Ліфар.

«Клясичний танок — це романтичний вияв танцювального мистецтва, що народився у 1830 році з появою Теофіля Готье, — каже Кльод Беньєр. — Це, сказати б, особливий „словник“ танцювального мистецтва, що постійно розвивається».

«Клясичний танок — це спосіб вислову танцювального мистецтва однієї епохи й одного континенту, — каже Бежар. — Це вислід мистецького вислову однобічного, конвенційного напрямку, розповсюдженого особливо у Франції, Італії та Росії».

«Це, я сказав би, аристократизація французького фолкльору басків, — думає Кльод Беньєр. — Перед т. зв. клясичним танком у провенсальському танку існувало 60 різних кроків, позицій цього танку. Клясичний танок починає свою

історію із створенням Королівської академії танку 1661 року. Його характеризують відомих п'ять позицій і танок на пальцях. Його розповсюдження зв'язане з економічним і політичним домінуванням Європи тих часів. Клясичний танок зв'язаний також з домінуванням певної культури, певної кляси суспільства тогочасної Європи. Наймаркантнішим представником клясичного танку був Петіпа. Першим, хто виступив проти академізму, проти обмеження танцювального вислову п'ятьма клясичними позиціями Петіпа, був феноменальний технічно, геніальний, як твердять всі знавці танцювального мистецтва, хореограф і танцюрист Ніжинський (українець з походження, як і Ліфар, — М. С. С.), який у „Сакр дю прентан” порвав з традицією п'ятьох позицій. Перед Ніжинським цю „революцію” почав ще Фокін, тільки не з ритмічного, а з мелодичного погляду».

«Я ніколи не бачив Ніжинського, — каже Бежар. — Мене найбільше цікавить у нього те, що він перший пробував надати танцювальному мистецтву якогось змісту, думки, духу. Що, окрім техніки, він створив методу психіки, містики танцювального мистецтва. Він віднайшов зміст обряду цього мистецтва, якого й до сьогодні шукають сучасні хореографи. Це якраз те, чого бракувало й бракує клясичному танку, з якого я вийшов. Клясичний танок — це культ тільки закостенілої у гарночтій формі. Над цією формою гарної лінії бездушного тіла працюють професори довгими роками. Чи можна вважати мистецтвом поруки такого досконалої форми бездушного тіла, без внутрішнього змісту, без самої ідеї, яка ним володіє? Основи клясичного танку є необхідні, але тільки як засоби технічної пнучкості, технічної досконалості м'язів, цілого організму. Це щось в роді фізкультурної вправи для кожного танцюриста, танцюристки, хоч і недосконалої ще сьогодні».

«Небезпека клясичизму в танцювальному мистецтві в тому, що у ньому форма заступає зміст, стає

метою. Технічні вправи, гімнастика є необхідними, але на цьому танцювальне мистецтво не може зупинитися, що, на мою думку, якраз діється в клясичному танку».

До розмови втручається режисер і директор марокканського театру, Альберт Вотболь:

«На основі того, що я досі чув і знаю про танок і танцювальне мистецтво, те, що ви, європейські хореографи, називаєте клясичним, це не що інше сьогодні, як тільки випадина техніка без винаходу, без душі. Африканські танцюристи, наприклад, танцюють не тільки для того, щоб танцювати, як радше для того, щоб танком щонебудь висловити, сказати. Клясичний європейський танок обмежують якраз обов'язкові, академічні позиції тіла, тоді як африканський танцюрист послуговується усіми природними фізичними й психічними засобами вислову».

«Африканський танок, — каже Ліфар, — це танок колективний, танок інстинкту, тоді як клясичний танок — це танок індивідуальний, танок певної школи й засад. Айседора Дункан також бунтувала проти академізму в танцювальному мистецтві, і сама вона створила дуже цікаві речі в ньому, бо була геніальна, але не залишила нічого по собі, ніякої школи, ніякої методи, ніяких основ, на яких базувалося б, росло й розвивалося те її велике мистецтво, яким вона чарувала цілий світ. Клясичну «Жізель» танцюють однаково в Африці, Японії і на інших континентах. Окрім нашого європейського академічного танку, існує в багатьох країнах багато танків чисто академічного, клясичного характеру. У самій Індії, наприклад, існує аж чотири такі роди академічного, строгого в своїх формах танку. В Африці також. Клясичний, європейського академізму танок став міжнародним, міжнаціональним танком, найбільш розповсюдженим у світі».

«Так, — каже Бежар, — і у тому якраз його драма, його нещастя, що він став зоровим ефектом, розвагою, не мистецтвом у властивому

розумінні, бо він відійшов від джерела, від основ свого постання й від мети свого завдання. У всякому випадку танок, на мою думку, не має нічого спільного з балетом, який стоїть у півдорозі між танком і театром. Танок — це не театр, не показ, це психічний, внутрішній настрій людини, що танцює. В Іспанії, Греції та інших країнах люди танцюють не для того, щоб себе показати, а тільки для того, щоб розрядити, дати волю тій емоції, яка пориває їх в танок. Є люди, народи, цілі нації, які танцюють колективно, групами, але й індивідуально, заплісуючи очі, для себе, для власного вдовolenня. Класичний танок народився серед народів, що не люблять танцювати. Франція, на мою думку, не є країною танку, і тому у Франції закоренився найближче класичний танок. Цивілізація вбиває танок, що є найпершим, найприроднішим виявом почувань людини. Індустріалізація й механізація нашої доби все

більше віддаляє людину від її основи, від природи, тим самим і від справжнього танку, як вияву її почувань. Народи і люди, що зазнали найменшого впливу цивілізації, культури, зберегли у собі основи і первні властивого танку. Це ми бачимо наглядно у Театрі Націй, що став найкращою школою, найкращим прикладом, де і у кого треба шукати відродження, справжнього змісту цього мистецтва. Це танки різних народів, різних культур, цивілізацій».

Сучасні хореографи шукають надхнення у народних танках різних народів. І у тому відношенні експеримент Вірського, Мойсєєва, Роми Прийми не розминаються з сучасністю. Навпаки, у порівнянні із тим, що діється тепер у танцювальному мистецтві різних країн, вони стоять у провіді, вказують шлях у сучасних розшуках напрямку балетного мистецтва.

М. С. С.

Нове академічне видання повного зібрання творів Т. Шевченка

Протягом уже довшого часу з'являлися в радянських часописах вістки про нове наукове 6-томове повне зібрання творів Т. Шевченка, що його приготував Інститут літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР у Києві. З видавничих проспектів відомо, що це видання мало б бути здійснене ще наприкінці 1963 року до 150-річчя з дня народження поета.

Про потребу такого видання говорили на восьмій і дев'ятій шевченківських наукових конференціях покійний акад. О. І. Білецький і керівник Відділу шевченкознавства в Інституті літератури член-кореспондент АН УРСР Є. П. Кирилук, з'ясовуючи її новими здобутками текстологічних дослідів творчості Т. Шевченка, новими

знахідками і відкриттями. Проте рішення реалізувати нове повне зібрання творів Т. Шевченка було й залишається досить несподіваним, бо ж започатковане цим же Інститутом літератури ще в 1939 році — 25 років тому — 10-томове повне зібрання творів Т. Шевченка ще й досі не закінчене: опубліковано досі тільки сім томів — шість з поетичною і прозовою творчістю, щоденником і листами й один, у двох частинах, з мистецькою творчістю; об'єднані до різних речень три останні томи з мистецькою спадщиною так і не появились.

Із ширшим повідомленням про пляноване тепер 6-томове повне зібрання творів Т. Шевченка (без мистецької спадщини) виступив у другій книжці «Радянського Літе-

ратурознавства» (за березень-квітень 1963) В. С. Бородін. Згідно з його інформаціями, це видання опрацювала редакційна колегія під проводом акад. М. К. Гудзій, в склад якої входили ще радянські шевченкознавці Є. П. Кирилук, Є. С. Шаблювський, В. Є. Шубравський і цілком невідомий досі в шевченкознавстві — С. Д. Зубков.

Повідомлення В. С. Бородіна, хоч і з'явилося в науковому журналі, типове для панівної ще й досі в радянській науці тенденційності і несолідності. Промовчуючи усю текстологічну і публікаційну роботу В. Доманицького і П. Зайцева, які опублікували добуті з архівів ІІІ Відділу і доступні вже після 1905 і ще перед 1914 роком Шевченкові рукописи, зокрема його збірку «Три літа», В. С. Бородін твердить, що «до жовтня про наукове видання творів Шевченка не могло бути й мови», бо найвидатніші із них залишалися неприступними для дослідників... З таких же самих фальшивих позицій висловлене твердження В. С. Бородіна, що «невдалимися виявилися й перші незавершені спроби радянських науковців видань творів Шевченка у 20-ті та 30-ті роки», бо й тут він промовчує причину «незавершености» таких справді наукових видань, що ними були започатковане Українською Академією Наук за редакцією акад. С. Єфремова академічне видання в 20-их рр. і почини О. Дорошкевича й М. Новицького в 30-тих рр. — режимні репресії, які припинили їх публікацію. «Важливим етапом» у справі наукової публікації творів Шевченка називає В. С. Бородін тільки теж, мовляв, «не позбавлене недоліків» згадане вище «Повне зібрання творів Т. Шевченка» в 10-ох томах, промовчуючи знову ж той факт, що воно було започатковане добре в 1939 році Б. Якубським і поповнюване саме ж сучасними радянськими шевченкознавцями і «текстологами» в 1951 і 1953 рр., які не тільки поперекручували устийнений вже Шевченків текст, але й повикидали

деякі твори Шевченка із академічного повного нібито видання.

Як виходить з повідомлення В. С. Бородіна, нове 6-томове видання має базуватися саме на цьому ж поповсаному, не закінченому й досі академічному «повному зібранні в 10-ох томах», виправляючи тільки його недоліки і доповнюючи його новими знахідками і новими досягненнями текстологічних дослідів над творчістю Шевченка. В перших двох томах будуть вміщені поетичні твори Шевченка, у I-му томі — 1837-1847, у II-му 1847-1861 рр., з тим, що цикл «В казематі» перенесено тепер на початок II-ого тому. До III-ого і IV-ого томів увійдуть драматичні твори та повісті Шевченка, до V-ого щоденник та автобіографія і до VI-ого — листи, ділові папери Шевченка, археографічні нотатки, фолкльорні записи та ін.

В текстах Шевченкових творів і в їх варіантах будуть зроблені деякі доповнення. Зокрема до нового видання будуть включені варіанти знайдених востаннє автографів поезій «Сестрі» і «Колісь дурною головою», які зберігаються в Інституті літератури АН УРСР, та з автографу уривка «Плач Ярославни» із «Слова с полку Ігореві», що його виявлено недавно в Державному музеї українського мистецтва в Києві. Подані будуть у варіантах — за списком, який належав І. Левченкові, — невідомі досі 70 рядків первісного тексту «Катерини», варіант з поеми «Тарасова ніч», наявний в новознайденому так званому «позацензурному» примірнику «Кобзаря» 1840 та варіанти Шевченкових віршів з цензурного рукопису альманаху «Ластівка».

Деякі рекламовані В. С. Бородіним «новини» в новому виданні не дають нічого нового. Так, наприклад, друкування поем «Відьма» — «Осика» та «Невольник» — «Сліпий» в двох окремих редакціях і відокремлено з часового погляду було здійснене вже в 16-томовому виданні творів Т. Шевченка за ред. П. Зайцева, що його перевидас те-

пер в-во М. Денисюка в Чикаго. Так само подані точніше нібито на підставі «грунтовнішого вивчення автографів» деякі рядки поем «Слепая», «Кавказ», «Великий лях», «Царі» і передсмертного вірша «Чи не покинуть нам, небого...», були надруковані поправно не тільки в першому виданні I-ого й II-ого томів 10-томового повного зібрання творів Шевченка 1939 року, але також уже у виданнях В. Доманицького 1907 і 1908.

В устійненні текстів повного видання мав би бути проведений нібито послідовніший принцип останньої волі автора, значить, мали б бути узяті до уваги редакції творів, які подають останню стадію творчої праці поета над текстом його творів. Зокрема це мало б стосуватися тексту ранніх поетичних творів Шевченка та деяких творів періоду «Трьох літ», що його устійнено нібито аж тепер на підставі виявленого авторського т. зв. «робочого при-

мірника» Шевченкового «Кобзаря» 1860 року.

Веручи до уваги дотеперішню радянську текстологічну практику, треба чекати, що більшість уведених до нього змін, доповнень та «уточнень» спричиняться до ще дальшого відриву опублікованих Шевченкових текстів від справжньої волі їх автора. З того погляду друковане тепер 6-томове Повне зібрання творів Шевченка вимагатиме основної і критичної перевірки, тим більше, що склад редакційної його колегії не дає гарантії на його справжню науковість. Імена таких, відомих своєю тенденційністю, а то й спробами фальшувати Шевченкову біографію і творчість, радянських шевченкознавців, як Є. П. Кирилук, Є. С. Шабліовський чи В. Є. Шубравський, цілком не дають певности, що «читач одержить авторитетний, вивірений за першоджерелами та науково утвордкований текст».

Б. КРАВЦІВ

Дві мистецьві виставки в Мюнхені

Аж занадто скромними були, здається, відгуки української емігрантської і німецької мюнхенської преси на виставки, учасниками яких були два добре відомі нашій громадї образотворчі мистці — скульптор Григор Крук та маляр Северин Борачок. Сталося це, мабуть, з двох причин: поперше, серед українців в Європі немає мистецтвознавців і, подруге, німецькі газетні критики чомусь не хочуть «спостерігати» українців та їхню національну особовість. Із цього «неспостерігання» часто виникають гротескові курйози в стилі: «український хор проспівав гарні російські пісні» або «у залі виднілися українські тверді селянські лоби та російській інтелектуальні голови» (це — дослівні пасуси в німецьких ре-

цензіях на українські концерти в Мюнхені).

Крук показав вісім своїх скульптур у рамках весняної виставки «Мюнхенського стоварищення мистців» («Мюнхенер Кюнстлер-Геноссеншафт» — засноване 1868), яке гуртує мистців радше консервативного напрямку, хоч у бічних залах «Будинку мистецтва» («Гавс дер Кунст») можна було познайомитися також і з деякими творами вже більше сучасного мистецтва. Українського відвідувача приємно вражало, що розділ ілюстрацій у каталозі виставки відкрила репродукція Крукової пластики в бронзі — «Ступаюча жінка». Але його найкращим експонатом треба вважати майоліку «Замислений», яка привертала уважне зацікавлення зо-

крема німецьких відвідувачів. Зате присутні на відкритті виставки українські гості захоплювалися передусім колосальним проектом пам'ятника «Українським біженцям». Цей пам'ятник буде побудований заходами австрійських українців на цвинтарі в Гмінді, де похоронено сотні наших примусових переселенців під час першої світової війни.

Питання, чи за останній час (ви-словом чого була мюнхенська виставка) позначився ріст таланту українського скульптора, чи, навпаки, він задовольняється слушно здобутим визнанням серед чужих та своїх, треба залишити для відповіді компетентнішим особам, ніж автор цих рядків, який є тільки пересічним «споживачем» мистецтва. Так, Григор Крук посідає дуже ясний, надзвичайно чіткий індивідуальний почерк — свій власний стиль. Це спостерігає навіть кожний «споживач мистецтва» і для такої оцінки Крукової творчості не потрібно бути аж реномованим мистецтвознавцем. Але чи не загрожує йому небезпека «відпочити на лаврах» і беззастережно далі притримуватися своєї дотеперішньої, вже виробленої «манери»? Скажемо ясно, що «Замислений» рішуче заперечує можливість такої небезпеки. Цього не можна, на нашу думку, сказати про проект «Українським біженцям», хоч у цьому випадку треба мати на увазі, що йдеться про суспільно антажований мистецький твір, визначений якоюсь мірою також і смаком громадського замовника. А смак нашої громадськості таки занадто консервативний та уточнений.

В приватній галерії Шумахера Борачок влаштував разом з чеським малярем Альойзієм Янаком виставку своїх тридцяти мозаїк. Деякі з цих його творів були вже показані 1962 року на виставках у Нью-Йорку та Філядельфії. Ми побачили, так би мовити, «нового, іншого Борачка». Кращого? Відповісти

на це питання простим «так» аж ніяк не з'ясувало б цілісної теперішньої творчості мистця. Бо Борачок відомий досі як живописець. А тут маємо діло з модерними мозаїками і тому порівняльний підхід ні до чого. Гармонійна гра «яскравих» кольорів і витонченість форми та ліній свідчать не тільки про нову техніку мистця, але також і про його творчу ініціативу — про поширення внутрішнього світосприймання і зовнішнього вияву почуттів.

Складені з жорстви пастелевих кольорів «Ікона Богоматері» та «Козак Мамай» поєднують у собі давні українські мистецькі традиції і сучасне розуміння краси. З наявною перевагою останнього елементу. Не дивно, що деякі німецькі критики не змогли зрозуміти цього органічного поєднання, назвавши Борачкові ікони «радіше штукарством у добромому значенні, ніж мистецькими творами» («Мюнхнер Меркур» від 3 травня). Така верхоглядна, а то й зазнайська оцінка є тільки висловом незаперечного нерозуміння творчості мистця (а сучасне мистецтво треба таки «розуміти») і до того вона несправедливо кривдить його.

Мозаїки з уламків кольорового «фльорентійського скла» здобули визнання глядачів. На перший погляд могло б здаватися, що мозаїки в загальному можуть висловити радше статичний та урочистий спокій і що в них відсутнім рух. Не так є з мозаїками Борачка — вони живуть своїми кольорами, вражають нюансами цих кольорів і «рухаються» у своїх формах та лініях.

Висловлені тут думки щодо виставок обох наших мистців аж ніяк не можуть претендувати на обізнаність з предметом. Вони є тільки висловом зацікавленого відвідувача.

Вечір, присвячений Михайлові Орестові

У викладовій залі мюнхенського Дому української науки філософський факультет УВУ влаштував 2 липня вечір для вшанування пам'яті Михайла Ореста. Жалобну урочистість відкрив короткими словами Павло І. Зайцев.

Доповідь на тему «Поетична діяльність Михайла Ореста» виступив Юрій Г. Бойко, який схарактеризував поетичну спадщину українських неокласиків, у тому числі передусім і зокрема останнього з-поміж них — Михайла Костьовича Зерова (М. Ореста). На його думку, М. Орест виступив у 1931 році як уже готовий поет, як лірик чистої води, і вся його пізніша творчість є тільки «процесом дальшого удосконалення». В той час поет був «внутрішнім емігрантом», хоч одночасно в ті «фатальні демонічні дні» в його творчості «відгукується також соціальна проблематика — проблема добра й зла». Доповідач чітко підкреслив непримиренність поета до світу зла і його незвичайну любов до слова. Останнє зокрема проявилось в його прекрасних пе-

рекладах. «В оцінці людини Михайло Орест був песимістом». З його смертю замкнулася доба неокласицизму в українській літературі.

Із «Спогадами про спільну працю з Михайлом Орестом» поділився Іван М. Кошелівець, який з Покійним познайомився в 1947 році на еміграції і багато років співпрацював з ним у видавництві Українського товариства закордонних студій — в періодиках «Українська літературна газета» та «Сучасність». Завдяки невимушеній формі викладу та безпосередності в з'ясуванні окремих епізодів перед слухачами зарисувалася силуета людини, — і то передусім людини, — життєвою девізою якої було «чинити спротив фальшивій добі». Продовжувача традиції неокласиків на еміграції доповідач окреслив як «типічного самотника», як «людину виняткової пам'яті», «людину м'якої душі та серця». Михайло Орест визначався «методичністю Зерових».

В своєму кінцевому слові П. І. Зайцев зрозумував обидва виступи. (впс)

Бібліотечні порядки в Києві

Характеристичною ілюстрацією для стану широко рекламованої бібліотечної справи в Українській РСР може бути лист до редакції «Літературної України», опублікований в цій же часописі 14 квітня ц. р. за підписом ряду академіків і членів-кореспондентів АН УРСР, як також відомих критиків і письменників. В листі поставлено відкрито питання невідрадних і нестерпних умов праці однієї з найстарших бібліотек України, перейменованої за радянського часу в Державну республіканську бібліотеку УРСР. Ця бібліотека є єдиною в УРСР, яка одержує всесоюзний

і республіканський обов'язковий примірники кожного з видань і до неї надходить щороку яких 200 000 примірників книжок, журналів, видань інститутів науково-технічної інформації, патентних свідоцтв тощо. До компетенції цієї бібліотеки належить методичне керівництво всіма бібліотеками Української РСР в галузі бібліотекознавства та бібліографії. Згідно із своїм завданням, вона мала б обслуговувати яких 30 000 осіб — робітників, науковців, лікарів, викладачів, студентів. Проте ж ні своїх компетенцій, ні завдань ця бібліотека не може виконувати через брак місця... Як

виходить із опублікованого в «Літ. Україні» листа, «одержати нову потрібну книжку в цій бібліотеці стало майже неможливо... Через відсутність приміщення десятки тисяч книжок лежать штабелями у вестибюлах, підвалах, на підвіконнях... Умови дня роботи читачів гіршають день-у-день... Дійшло до того, що вже закрили залю масової роботи. В ній теж лежать тисячі нових книжок, які неспроможне прийняти книгосховище... Книго-

сховище, розраховане на 450 тисяч книжок, ніяк не може вмістити мільйон примірників... Міністерство культури УРСР, на жаль, не вживає активних заходів для надання бібліотеці додаткового, шридатного для зберігання літератури приміщення і поліпшення умов роботи читачів...» Риторичним питанням «Хто ж це, нарешті, зробить?» — закінчується цей розпачливий лист радянських науковців і письменників. (бкр)

З мистецького життя Нью-Йорку

Михайло Осінчук

(Лігоа Данкен Галерія, 215 Е. 82 вул. 29 січня — 9 лютого 1963)

Виставка ікон проф. М. Осінчука заторкнула цілий ряд питань, що допускають різні відповіді та інтерпретації, залежно від мистецького вироблення та особистого світогляду глядача.

В біографічній нотатці, поданій у програмці виставки, підкреслено, що проф. Осінчук — відновитель та модернізатор традиційного візантійського іконописання. Тут і насувається ключове питання: чи взагалі є можливим «відновити та змодернізувати» мистецький стиль, що природним розвитком історії себе завершив і, сказати б, «виторів».

Загальновідомим трюїзмом є факт, що кожна форма мистецтва розвивається у духовому кліматі своєї доби, є дзеркалом духових та естетичних стимулів довкілля. Кожний мистецький стиль постає як жива течія, доходить до вершин та проходить через стадію академічного еkleктизму, аж поки його заступить новий стиль, що виростає із нових, змінених духових та світосприймальних умов. Візантійське мистецтво було виявом духовости серед-

ньовічної людини. Середньовіччя було добою беззастережної віри та глибокого, безкритичного містицизму. Висловом того містицизму були ікони, в яких постаті були тільки символами, в яких «брак руху, двовимірність та дизасоціація поодиноких елементів об'єкту були *raison d'être* картини» (Л. Вентурі). Для глядача, що сприймав ікону в настрій молитовної контемплатції ті формалістично символічні елементи були близькі та зрозумілі. Для нього за ними крилося містичне об'явлення.

Нам здається, що ані сучасний мистець, ані сучасний глядач не є здібний принести з собою потрібний духовий резонанс, щоб поставити та сприйняти ікону в належній площині, в площині містично-релігійної символіки. Тому «віднова візантійського мистецтва та пристосування його до потреб модерної людини» можуть бути тільки формалістичні, декоративні вправи.

Такі рефлексії насувалися, як ми проходили від однієї картини до другої. Ми повністю здавали собі справу з формалістичних інновацій; ми бачили відгуки Сієни, Джотто, міжнародної готики, але емоційного відгуку в нас не було.

Яків Гніздовський

Мистець з успіхом брав участь у двох збірних американських виставках. На збірній 138 річній виставці «Нешенел Академі оф Де-зайн» від 21 лютого до 17 березня його олію «З мого вікна» закуплено до збірки академії. (На цю ж виставку прийнятий був дереворит Б. Божемського «Пророк»).

На виставці «100 принтс оф те ір» в «Ассоційтед Амерікен Артїстс Геллері» (605, 5 Авеню) Гніздовський був репрезентований дереворитом «Поле». Цей дереворит був відзначений т. зв. «нагородою купівлі». Виставка відбувалася впродовж березня.

Василь Панчак

(Український літературно-мистецький клуб. Від 3 до 17 березня).

В. Панчак — маляр старшої генерації, який дійшов до малярства у відносно зрілому віці. Його виставку чомусь названо ретроспективною, коли на ділі на 32 картини були тільки дві ранні, три з 1950-их років, а решта картини останніх двох років. Оті дві картини з 1925-го та 1930 років, що ніби мають надавати виставці ретроспективного характеру, мають хіба сантиментальну вартість. Свіжості відчувати т. зв. «примітивного мистецтва» вони в собі не мають.

По довгих роках праці В. Панчак виробив собі стиль, в якому намальовані всі його картини. Це комбінація пливких пасмуг кольору, що мають динамічно моделювати форму. Ефекти деколи цікаві, як от у картині «Вересень» чи «Верби». Здавалось би, що ця потенційно динамічна форма повинна зокрема добре підходити до зображення динаміки танку — теми, яку мистець опрацює в кількох картинах. Але поверхова динаміка ліній лишається замороженою і картини виходять статичними. Найбільше динаміки має в собі безпредметна студія «Золота риба».

Марія Морачевська

(Український народний дім від 24 березня до 7 квітня)

Союзові українок Америки та Виховній комісії Світової федерації українських жіночих організацій належить подяка за організацію виставки покійної Марії Морачевської. Марія Морачевська, ім'я якої для ширшого громадянства зв'язане з прикладним мистецтвом, малювала «для себе», рідко виставляла, і тому її твори назагал мало відомі.

Картини, що ми їх побачили вперше на виставці, відзеркалюють велику особисту культуру та тонкий смак малярки. Марія Морачевська знала границі своїх можливостей і їх не переступала. Вона реєструвала своє довкілля ліричними тонами. Її картини не претендують ні на що більше, чим вони є, — інтимні рефлексії глибоко чутливої людини на мистецький клімат її доби, і в тому їх чар.

Олекса Грищенко

(Український інститут Америки 9-28 квітня)

Олекса Грищенко, якому саме минуло 80 років, вирішив зберегти частину своїх творів для музеїв вільної України. Для цього створилася в Нью-Йорку «Фундація Олекси Грищенка», який мистець передав понад 70 своїх творів, як і різномірний архівний матеріал.

Збірка, яка обіймає твори, що збереглися в роботі мистця, — досить нерівна. Добре представлені 20-ті роки: акварелі та гваші з Царгороду та Греції («Фортечні мури з кедрами», «Краєвид-Містра»), як і чарівні своєю поетичною легкістю акварелі з Іберійського півострова («Кожмбра», «Рибне торговище», «Катедра в Саляманді»).

Зате пізніші роки, коли Грищенко був на вершці свого розвитку, представлені слабше. З 30-40-их років, коли твори Грищенка зникали в приватних збірках, у мистця в

робітні не залишилося багато гідного уваги.

Якщо фундація мала б дійсно виконати своє завдання та передати до музеїв вільної України репрезентативну збірку творів Олексі Грищенка, тоді існуючу збірку треба б доповнити творами з приватних колекцій, зокрема кращими зразками із 30-40-их років. Сум-

ніваємося, чи це взагалі можливе, вже хоч би через брак відповідних фінансових ресурсів. Але сама ідея — зберегти в промадських руках мистецькі твори як добро нації — гідна повної підтримки та поширення на всіх мистців, активних поза географічними границями України.

К. Ч.

Видавництво Нью-Йоркської групи випустило нову збірку поезій

Богдана Рубчака
ДІВЧИНІ БЕЗ КРАЇНИ

Замовлення, разом із 1 дол. 50 цент., слати на адресу:
Bohdan T. Rubchak, 3329 W. Potomag, Chicago 51, Ill., U.S.A.

У глибокому смутку повідомляємо читачів нашого журналу та всю українську громаду на чужині, що в Сант-Албансі, Великобританія, в понеділок, 8 липня 1963, по довгій і важкій недузі на 75 році життя помер

інж. ЯРОСЛАВ ГАВРИЛІВ

довголітній представник нашого видавництва у Великобританії.

Похорон відбувся в суботу, 13 липня 1963.

Родині покійного — дружині, синові, невістці та внукові — висловлюємо наше найглибше співчуття.

Українське товариство закордонних студій

ПЕРЕДПЛАТНИКИ В АРГЕНТИНІ!

Прохаємо всіх нових передплатників, хто вплачує якусь суму на наше konto в Кредитовій Кооперативі «Відродження» в Буенос-Айресі, повідомляти рівночасно адміністрацію нашого в-ва про висоту в плати, її призначення, подаючи при цьому свою докладну адресу.

Зміни адрес прохаємо теж подавати негайно і безпосередньо на адресу нашого в-ва.

Адміністрація в-ва

З М І С Т

Богдан Рубчак. Дон Жуан	3
Ігор Костецький. З сирових сонетів	4
Олекса Ізарський. Ранок	12
Петро Одарченко. Творчість Л. Українки в оцінці І. Франка	52
Лідія Голубнича. Десять старокитайських анекдотів	57
Юрій Соловій. Чи дійсно «на безриб'ї і рак риба»	62
Володимир П. Стахів. Криза «ідеологічної надбудови», що її подолати не можна	67
Всеволод Голубничий. Дискусія для дискусії, або чи можна «вискочити з себе»	77
Євген Онацький. По похилій площі	87
Критика і бібліографія. Розвідка про початки українського друкарства (Олекса Горбач) — Антологія українського оповідання німецькою мовою (А. Г. Горбач) — Молдавська тематика в творчості М. Коцюбинського (Анна Г. Горбач)	110
Нотатки. Сучасні напрямки у балетному мистецтві (М. С. С.) — Нове академічне видання творів Т. Шевченка (Б. Кравців) — Дві мистецькі виставки в Мюнхені (—ів) — Вечір, присвячений М. Орестові (В. П. С.) — Вибліотечні порядки в Києві (бкр) — З мистецького життя Нью-Йорку (К. Ч.)	118

Адреси наших представників

- Австралія:** Fokshan Library
& Book Supply
1 Barwon Street
Glenroy W. 9, Vic.
- Аргентина:** Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
(para «Suchasnist»)
Maza 150
Buenos Aires
- Велико-
британія:** Ing. Jaroslaw Hawryliw
40. Alma Rd.,
St. Albans, Herts.
- Канада:** I. Ellashevsky
118 Mediant St.
Toronto 9, Ont.
- США:** G. Lopatynski
875 West End Ave,
Apt. 14b
New York 25, N. Y.
- Франція** M. Soroczak
Cité Pierre Courant
Bel—Horizon
St. Etienne, Loire
- Швейцарія:** Dr. Roman Prokop
Mottastr. 20
Bern
- Швеція:** Kurylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

Адреси для виїзду:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.,
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 80165

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ на місячник «СУЧАСНІСТЬ»

	одно число:	річно:
Австралія	0:8:0	3:0:0 фун.
Австрія	15,-	150,- шил.
Англія	0:5:0	2:5:0 фун.
Аргентина	20,-	200,- пез.
Бельгія	30,-	300,- бфр.
Бразилія	50,-	500,- круз.
Венесуела	2,50	24,- бол.
Голляндія	2,50	24,- гул.
США	0,75	7,50 дол.
Канада	0,75	7,50 дол.
Німеччина	2,50	24,- м.
Франція	2,75	28,- ффр.
Швейцарія	2,60	26,- шфр.
Швеція	3,-	30,- кор.

Появилось 7 (69) число

DIGEST

OF THE SOVIET UKRAINIAN PRESS

за липень 1963

Держава і право — Комуністична партія України — Народне господарство — Промисловість — Наука — Література — Мова — Преса і видавництва — Охорона здоров'я — Побут — Зв'язки з закордоном — Короткі вістки.

Ціна: одно число 1,50 дол.; річна передплата (12 чисел) — 15 дол., два роки — 25 дол., три роки — 30 дол.

АДРЕСА: „PROLOG“

875 West End Ave. Apt. 14 b
New York 25, N. Y.
U. S. A.

